

Shahid Bahonar
University of Kerman

Sheytankuh Water Palace of Lahijan, an Example of Landscape Architecture of the All-e Kia Dynasty in Gilan.

Sahar Abdolahi¹ , Seyyed Rasool Mosavi Haji² ✉, Asad Allah Jodaki Azizi³ ,
Vahid Heydar Nattaj⁴

¹. Ph.D Student in archaeology, Archaeological Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: s.abdolahi03@umail.umz.ac.ir

². Professor of Archaeological Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: r.mousavihaji@umz.ac.ir

³. PhD in archaeology, Archaeological Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: asadjoodakiazizi@gmail.com

⁴. Associate Professor of Architecture Department, University of Mazandaran, Babolsar, E-mail: v.heidarnattaj@umz.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type: <i>Research Article</i></p> <p>Article history: Received: <i>14 Jan 2022</i> Revised: <i>21 March 2022</i> Accepted: <i>1 November 2022</i> Published online: <i>25 March 2023</i></p> <p>Keywords: <i>landscape architecture</i> <i>water palace</i> <i>Sheytan-Koh</i> <i>All-e Kia Dynasty</i> <i>Hasht Behesht</i></p>	<p>Landscape architecture experienced various innovations in the middle and late centuries of Islamic era. One of these innovations was using water in architectural elements, especially in gardens and palaces. According to archeological evidence, ancient Iranian architectures have always benefitted from water, fountains, ponds and pools in Persian gardens. However, the first examples and the zenith manifestation of this architectural model in the Islamic era were developed in India during the reign of the Mamluk sultans through imitating the landscape architecture of some Hindu temples. Water palaces became widespread in India during the Mughal period and simultaneously, this architectural model entered Iran due to the interregional connections that were formed between the India and Iran in the Safavid period. Based on historical texts and archeological evidence, Lahijan water palace is one of the oldest water palaces in Iran, which was built by one of the local rulers of the All-e Kia dynasty who ruled Gilan in this period. The results of the present research show that this water palace was built by the order of Khan Ahmad Gilani (one of the local rulers of the All-e Kia dynasty). The dominant pattern in the design of this water palace is "Hashtbehesht" and it is built in one story. The general appearance of Lahijan water palace is very similar to that of Namakdan Kushk of Isfahan and Beheshtbagh water palace in Ahmadnagar, and its plan is comparable with Gazurgah Kushk of Herat and Jamhal Kushk of India. And its plan is comparable.</p>

Cite this article: Abdolahi, Sahar. Mosavi Haji, Seyyed Rasool. Jodaki Azizi, Asad Allah, Heydar Nattaj, Vahid (2023). **Sheytankuh Water Palace of Lahijan, an Example of Landscape Architecture of the All-e Kia Dynasty in Gilan.**, Iranian Civilization Research,5(1) 41-66.

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: 10.22103/jic.2023.20740.1174

English Extended Abstract

1. Introduction

Landscape architecture experienced various innovations in the middle and late centuries of Islamic era. One of these innovations was using water in architectural elements, especially in gardens and palaces. According to archeological evidence, ancient Iranian architectures have always benefitted from water, fountains, ponds and pools in Persian gardens. However, the first examples and the zenith manifestation of this architectural model in the Islamic era were developed in India during the reign of the Mamluk sultans through imitating the landscape architecture of some Hindu temples. Water palaces became widespread in India during the Mughal period and simultaneously, this architectural model entered Iran due to the interregional connections that were formed between the India and Iran in the Safavid period. Based on historical texts and archeological evidence, Lahijan water palace is one of the oldest water palaces in Iran, which was built by one of the local rulers of the All-e Kia dynasty who ruled Gilan in this period. The results of the present research show that this water palace was built by the order of Khan Ahmad Gilani (one of the local rulers of the All-e Kia dynasty). The dominant pattern in the design of this water palace is "Hashtbehesht" and it is built in one story. The general appearance of Lahijan water palace is very similar to that of Namakdan Kushk of Isfahan and Beheshtbagh water palace in Ahmadnagar, and its plan is comparable with Gazurgah Kushk of Herat and Jamhal Kushk of India. The water palace can be reached through a bridge with two vaults. According to the historical reports, it became a Chogan playground during the era of Shah Abbas I, and it was used to celebrate Nowruz during the reign of Shah Safi.

2. Research Methodology

The date of the research has been collected through library studies as well as some small-scale fieldwork. To examine the data, a theoretical approach known as "historical approach" has been applied. Thus, the historical developments of the water palace and the impacts of climate conditions on its formation have been considered.

3. Discussion

Lahijan pool is a significant and valuable natural landscape in Gilan. This lake is 17 hectares in size with a depth of 4 meters. It was originally built by the order of Khan Ahmad Khan II (one of the All-e Kia) during the Safavid period. Its inner island consists of a garden and a Kushk. Khan Ahmad Gilani (975-1000 AD) ruled Biahpish (eastern Gilan) of Gilan and his capitals was Lahijan. According to historical evidence, it seems that the Sheytankoh water palace is the first example of this architectural model built in Iran, which was built by Khan Ahmad Khan.

While Shah Abbas I (1587/996 AD) took over the Safavid Empire, Khan Ahmad continued to rule Gilan independently. Nonetheless, adopting the policy of overthrowing the local rulers and establishing a central government, Shah Abbas I regarded Khan Ahmad as serious threat. He did not tolerate the existence of an independence-seeking person like Khan Ahmad and was always looking for an opportunity to overthrow him, even though was apparently a submissive of the Safavid government. In addition, Gilan silk and its trade monopoly was another factor for the conquest of Gilan. Another reason was the strategic location of Gilan as one of the limited ways of communication with Europe (Parsadost, 1388: 159-160). The relations between Khan Ahmed II and Shah Abbas I became hostile for many reasons and this issue had a significant impact on the administrative fate of Gilan. The hostility began with harboring, Moer al Mamalek, the deposed

English Extended Abstract

minister of Khan Ahmad by Shah Abbas, and refusing to pay Gilan's tribute to the Safavid emperor by Khan Ahmad (Natanzi Afushthai, 1373: 399).

Shah Abbas captured Khan Ahmad Khan, conquered Lahijan, Goke and Kisum, and occupied the Seytankuh water palace. Subsequently, Shah Abbas executed numerous people of eastern Gilan, and the Gilan territory was divided into several parts and each part was ruled by a ruler sent by the Shah (Romelo, 1384: 145). Khan Ahmad Khan escaped from captivity and went to India. Shah Abbas settled his army in a castle in Lahijjan near Sabzeh Meydan, which thereafter was known as "Urdu Bazar" neighborhood. For a long time, this castle was the seat of the Safavid rulers whose capital was Lahijan (Rabino, 1374: 363).

4. Conclusion:

One of the most important and oldest examples of this architectural model of Iran is Shaytankouh of Lahijan. During the reign of the last king of the local dynasty of All-e Kia (Khan Ahmad Gilani) in Gilan, this water palace was built in the Lahijan. When Shah Abbas took over the Safavid Empire, he destructed it and built another Kushk on its foundation. Sheytankuh water palace was built in one story based on Hashtbehesht palaces of the Safadis. It had central domes leading to rows of porches on each side. Historical sources refer to the Sheytankoh water palace of Lahijan as "the Chahartaq of lights". Based on the historical texts and descriptions of this historical Kushk by the travelers and its hypothetical reconstruction, one can clearly see the elements of Iranian architecture in its design, construction, and architectural elements. The extroverted nine-domes square of this water palace is the continuation of the Hashtbehesht pattern of the Iranian architecture, which had been also introduced to India. There is no doubt that the general appearance of the Lahijan Kushk is very similar to the view of the Isfahan Namakdan Kushk of Isfahan and the Beheshtbagh Hayat Kushk in Ahmadnagar. Moreover, it is comparable to the Gasurgah Kushk of Herat and Jalmahal Kushk of India in terms of its construction pattern. The exterior of this water palace is decorated with Panj Chehtari/Indian Kollah Farangi. These elements are derived from the ancient architecture of India. Functionally, these elements accelerate the flow of air in the building, and besides the aesthetic aspects, they are also very effective in air conditioning. In addition to the architecture model and the exterior design, it can be considered as a combination of local architecture of the India and Iran in a special way.

Based on the historical evidence, the materials used in this water palace were made of wood and the roof was made of clay, and according to the descriptions of traveler writers, the model of its construction is exactly the same as those of India and Iran. The clay roof and materials such as wood in the construction of the building show the knowledge of the architects regarding the climate of the region in that period. At first, access to the water palace was facilitated through boats, and later through a bridge with two vaults, which has remained to this day. The results of the present research show that the water palace of Lahijan meant to benefit from the beauty of the reflection of the water scenery during the day and the reflection of the Moon light at night, known as "Mohtab Bagh". This pavilion had been designed to balance the air and make use of the cool breeze of the water to relax in warm weather, to ease the noise and crowd for the Shah of the Safavid era. Furthermore, the pool provided a decent source of water in times of water shortage and droughts, and nowadays the pool is used to irrigate fields. Among other uses, we can mention the playground for Chogan, which was established in this place by the order of Shah Abbas I. Other entertainments done in the Lahijan pool included boating. Moreover, it was sometimes used to welcome and entertain the court guests and to celebrate Nowruz during Shah Safi's reign.

کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان، نمونه‌ای از معماری منظر دودمان آل کیا در گیلان

سحر عبدالمهدی^۱، سید رسول موسوی حاجی^۲، اسدالله جودکی عزیز^۳، وحید حیدرنتاج^۴

^۱ دانشجوی دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه مازندران، s.abdolahi03@umail.umz.ac.ir

^۲ استاد باستان‌شناسی دوران اسلامی دانشگاه مازندران، (نویسنده مسئول) r.mousavihaji@umz.ac.ir

^۳ دانش‌آموخته دکتری باستان‌شناسی دوران اسلامی، دانشگاه مازندران، as1977joodakiazizi@gmail.com

^۴ دانشیار گروه معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، v.heidarnattaj@umz.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: مقاله پژوهشی</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۱۲</p> <p>تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۱۲</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۲</p> <p>تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۶/۲۵</p> <p>کلیدواژه‌ها: معماری منظر کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان دودمان آل کیا هشت بهشت</p>	<p>معماری منظر در اواخر سده‌های میانه و متأخر گونه‌ای متفاوت از معماری منظر را تجربه کرد. این گونه‌ی جدید، نقش آب در شکل‌گیری عناصر معماری به ویژه فضاهای مرتبط با آب در باغ‌هاست. بنابر اسناد و شواهد باستان-شناختی گرچه باغ‌پردازی کهن ایرانی همواره با استفاده از جوی، آب، فواره، حوض‌ها و استخر بر اساس محوریت بنا شده است؛ اما نخستین نمونه‌های اوج تجلی این الگوی معماری در دوران اسلامی در شبه‌قاره در دوره سلاطین مملوک به تقلید از معماری منظر برخی از معابد هندو شکل گرفته‌اند. کوشک‌های واقع در آب در دوره گورکانیان فراگیر شد و در همین زمان به دلیل ارتباطات فرامنطقه‌ای که میان شبه‌قاره و ایران در دوره صفوی شکل گرفت این الگوی معماری وارد ایران شد. با استناد بر متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی کوشک واقع در آب لاهیجان یکی از کهن‌ترین کوشک‌های واقع در آب ایران است که توسط یکی از حاکمان محلی از خاندان آل کیا که در گیلان حکمرانی می‌کرد، ساخته شده است. نتایج تحقیق نشان می‌دهد این کوشک به دستور خان‌احمد گیلانی (یکی از حکام محلی خاندان آل کیا) ساخته شده است. الگوی غالب در طراحی این کوشک، «هشت بهشت» است و در یک اشکوب ساخته شده‌اند. بی‌هیچ تردیدی نمای عمومی کوشک لاهیجان، شباهت زیادی با نمای کوشک نمکدان اصفهان و کوشک حیاط بهشت‌باغ در احمدنگر دارد و از لحاظ الگوی ساخت قابل مقایسه با پلان کوشک نمکدان گازورگاه هرات و کوشک جال‌محل در هند است. دسترسی به کوشک از طریق پلی با سی و دو چشمه صورت می‌گیرد. طبق روایات، در زمان شاه‌عباس اول، به‌عنوان زمینی برای چوگان‌بازی و قیق اندازی تبدیل شده‌بود و گزارشات حاکی از آن است که در زمان شاه‌صفی از این کوشک برای برگزاری جشن‌نوروز استفاده شده است.</p>

استناد: عبدالمهدی، سحر؛ موسوی حاجی، سید رسول؛ جودکی عزیز، اسدالله؛ حیدرنتاج، وحید (۱۴۰۲). کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان، نمونه‌ای از معماری منظر دودمان آل کیا در گیلان، ۵ (۱)، ۴۱-۶۶.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان. © نویسندگان.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jic.2023.20740.1174>

۱. مقدمه

معماری منظر در اواخر سده‌های متأخر در تکوین الگوهای معماری مراتب غایی خود را تکوین کرد و با عناصر دیگری در آمیخت و صورتی متعالی به معماری بخشید. این عنصر جدید در کنار طرح کوشک‌های آن تأکید بر محوریت «آب» است و راه در کنار آب و در دو طرف آن قرار دارد؛ آنچه تا پیش از آن در این حوزه از معماری با صورتی از باغ و چهارباغ عرضه شده بود و در واقع با باغ‌پردازی نمایش داده می‌شد، پرداختی جدید و البته نه‌فراگیر در کنار خود تجربه کرد. تجربه‌ی جدید، «آب‌پردازی» است به این معنا که کوشک به جای باغ و چهارباغ‌هایی که با جداول آب، آب‌فشان‌ها و «سرحوض»‌ها نیز همراه می‌شدند، در عرصه‌ای از آب ظاهر شدند. برخی از پژوهشگران این الگوی معماری منظر را با نام «کوشک واقع در آب» نامیده‌اند (کُخ ۱۳۷۳: ۶۹-۴۷). در معماری منظر ایرانی باغ جایگاه ویژه‌ای دارد و کتب تاریخی و ادبی نیز بر محوریت آب در اوصاف باغات و کوشک‌های آنها اشاره دارند. مسلم است که سازندگان و طراحان باغ علاوه بر بهره‌مندی از جنبه‌های زیباشناسانه‌ی طبیعت باغ که سایه و آب و شکل و بوی زیبای گل‌های مفرح رنگارنگ و حتی میوه‌های درختان آن، ساخت دلگشای آن هر رهگذر خسته و کلافه از گرما را حیاتی خاص بخشید و مظهر آسایشی که یادآور کنایه‌های بهشت است. همچنین تعاملات فرهنگی و سیاسی حاکم بر جوامع بشری باعث شده است این محصول بی‌بدیل از قرن‌ها پیش مورد توجه حاکمان، هنرمندان و اهل ذوق در دیگر تمدن‌ها قرار گیرد. از این رو می‌توان سطوح مختلفی از تأثیرات این شیوه از باغسازی را در هنر باغ‌پردازی و منظره‌پردازی اقوام و تمدن‌های مختلف جهان شاهد بود. «با مناقشات فرزندان تیمور، حکومت صفویه در ایران دچار زوال شد. اما نوادگان تیمور و فرزندان، دولتی جدید در هندوستان تشکیل دادند که اروپاییان آن را مغول کبیر نامیدند» (انصاری ۱۳۸۹). تیمور و جانشینان او علاقه‌ی زیادی به باغ ایرانی داشتند که وجود باغ‌های سمرقند گواهی بر این ادعاست. لذا پس از تسلط گورکانیان بر شبه‌قاره هند، باغ ایرانی به عنوان محصولی کامل همراه با حاکمان جدید وارد سرزمین هند شد و به دلیل استعداد طبیعی، در دوران اسلامی نخستین بار این گونه از معماری منظر در شبه‌قاره برپا شد. به دلیل روابط گسترده‌ای که شاهان گورکانی هند با شاهان ایران در دوره‌ی صفوی داشتند، عمارت واقع در آب به معماری ایران نیز ورود کرد؛ اما برخلاف جغرافیای اصلی این چشم‌انداز مصنوعی، محدودیت‌های طبیعی مانع از فراگیری آن در ایران شدند و جز چند نمونه، برپا نشد. یکی از این موارد کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان است. به‌رغم بررسی نمونه‌هایی از این الگو در شبه‌قاره و هم ایران، پژوهشی فراگیر از کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان مورد توجه قرار نگرفته است؛ از این‌روی، در ارتباط با گاهنگاری اثر، ویژگی‌های معماری آن و علل برپایی کوشک واقع در آب لاهیجان، شناخت کاملی وجود ندارد. بنابر این ضرورت، پژوهشی که از نظر می‌گذرد کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان را بر بنیاد قراین تاریخی و شواهد معماری در اقلیم گیلان مورد توجه قرار داده است. پژوهش پیش‌رو کوشیده است، ضمن معرفی، توصیف و تشریح این اثر برجسته، با بهره‌گیری از رهیافت تاریخی، تحلیل کیفی از گاهنگاری اثر، سبک‌شناسی عمارت واقع در آب شیطان‌کوه و عناصر فضایی پیرامون آن شناختی به‌دست دهد.

۱-۱- بیان مساله و سوالات تحقیق

کوشک‌های واقع در آب یکی از الگوهای معماری منظر محسوب می‌شوند؛ به‌رغم بررسی نمونه‌هایی از این الگو در شبه‌قاره و هم ایران، یک نمونه از آنها در نوار شمالی ایران ساخته شده بود که جزء قدیمی‌ترین کوشک‌های واقع در آب ایران محسوب می‌گردد که به‌دستور یک حاکم محلی به‌نام خان احمدگیلانی بنا شد. اما هم‌اکنون اثری از این بنا باقی نمانده و توسط شاه‌عباس صفوی به آتش کشیده شد و بر روی پایه‌های همان بنا، به‌دستور شاه‌عباس صفوی کوشکی دیگر ساخته شد. کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان، آن‌طور که باید چندان معرفی نشده و شناخت کاملی از آنها وجود

ندارد. اما در متون ادبی و کتب تاریخی در ارتباط با این کوشک تاریخی سخن به میان آمده است. پژوهش پیش رو تلاش می‌کند به سه پرسش اساسی پاسخ دهد؛ نخست اینکه ویژگی‌های معماری/ساختاری این کوشک با استناد بر متون تاریخی و شواهد باستان‌شناختی چه بوده است؟ دوم، کارکرد این کوشک و علل شکل‌گیری آن چه بوده است؟ سوم اینکه نخستین بار این الگوی معماری در چه سرزمینی شکل گرفت؟

۲-۱- پیشینه‌ی پژوهش

پژوهشی که مستقیماً به کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان پرداخته‌اند، اندکند. اما در ارتباط با این الگوی معماری پژوهشگرانی به بررسی کوشک‌های واقع در آب در شبه‌قاره و ایران پرداخته‌اند که به شرح ذیل است؛ به نظر می‌رسد اولین پژوهشگری که تلاش کرد نامی در خور برای این الگوی معماری بیابد، ایا کُخ بود؛ وی این گونه از معماری منظر را با نام «قصر/ کاخ واقع در آب» نامید (کُخ ۱۳۷۳: ۴۷-۶۹). نمونه‌هایی که وی مورد توجه قرار داد، در شبه‌قاره هستند و توصیف قابل توجهی از برخی آنها به دست داد. وی، نمونه‌ی کهن این شیوه‌ی طراحی را آرامگاه «شیرشاه سوری» در «ساسارام» بیهار دانست و افزود، این نوع کوشک‌ها براساس نقشه تقریباً یکسانی که در زمان اکبرشاه گورکانی در شبه‌قاره برپا شدند (همان: ۵۱). در نوار شمالی ایران نیز کوشک واقع در آبی که یادگار دوره صفویه هستند و پژوهشگرانی همچون حیدر نتاج در بررسی مجموعه‌ی بزرگ صفوی «عباس‌آباد» در بهشهر یکی دیگر از نمونه‌های این گونه از معماری منظر را معرفی کرد؛ وی این اثر را بخشی از آن مجموعه بزرگ باغی تلقی کرد، همچنین به توصیف اثر با ذکر اندازه‌هایش پرداخت و از کرسی واقع در آب کوشک و شرایط آبیگری و پل چوبی ارتباطی‌اش با بیرون، توصیفی به دست داد (حیدرنتاج ۱۳۹۳: ۱۱۶-۱۱۹). حیدرنتاج در پژوهشی دیگر به تحلیل و بررسی نقش عناصر منظر (آب و بستر جغرافیایی) در شکل‌گیری باغ بحرالارم بابل پرداخته است؛ وی با استناد بر متون تاریخی به بررسی و تحلیل ساختاری باغ و مقایسه با ویژگی‌های باغ ایرانی پرداخته است و این شیوه از معماری منظر را «باغ جزیره» نامگذاری کرده است (حیدرنتاج ۱۳۹۶: ۲۰-۵). شکاری نیری در پژوهشی به بررسی جایگاه چشمه‌عمارت در باغ‌سازی ایرانی و گستره‌ی آن پرداخته است، وی چشمه‌عمارت یا کوشک‌های داخل دریاچه را یکی از ابداعات باغ‌سازی ایرانی دانسته و نکته حائز اهمیت این است که این الگوی معماری منظر را با عنوان واژه‌ی «چشمه‌عمارت» نامیده و در ادامه، نمونه کوشک‌های واقع در آبی که در ایران و شبه‌قاره هستند را معرفی کرده است، وی در این پژوهش به اختصار به معرفی چشمه‌عمارت شیطان کوه لاهیجان پرداخته است (شکاری نیری ۱۳۹۸: ۲۱۳-۱۹۰). همان‌طور که بیان شد به دلیل آثار اندک برجای مانده از باغ‌های تاریخی کرانه جنوبی دریای خزر، مطالعه و پژوهش اندکی در این خصوص صورت گرفته است. با این وجود می‌توان به توصیفات پراکنده‌ی تاریخی و سفرنامه‌های سیاحان ایرانی، اروپایی و تصاویر اندکی که موجود است، استناد کرد. از جمله آثار مهمی که در آن صرفاً به توصیف کلی کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان اشاره شده است، سلسله یادداشت‌های سفرنامه نویسان ایرانی و اروپایی؛ همچون سفرنامه ادموند ادنون (۱۸۸۰ میلادی)، سفرنامه سعید نفیسی که در نوروز (۱۳۰۶ هجری شمسی) از گیلان داشته، سفرنامه‌ی میرزا محمدحسین فراهانی (۱۳۰۲ میلادی) از جمله این موارد هستند.

همانگونه که می‌بینیم، هریک از پژوهشگران بدون توجه به یک الگوی مشخص به معرفی کوشک شیطان کوه لاهیجان پرداخته‌اند؛ پژوهشی که گاهنگاری کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان، ویژگی‌های معماری و علل برپایی آن را شناسایی و شناسانده باشد، به انجام نرسیده است. از این روی، ضرورت دارد در پژوهشی مستقل و فراگیر این موضوع مورد توجه قرار گیرد.

۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

هدف پژوهش شناخت و بررسی کوشک واقع در آب لاهیجان است. ویژگی‌های معماری/ساختاری، خاستگاه و وجه عملکردی این اثر به صورت مستقل و مبسوطی در پژوهش‌های پیشین بیان نشده است. از این روی در پژوهش پیش رو تلاش شده تا با استناد به منابع دست اول یعنی قراین تاریخی و جغرافیای تاریخی و شواهد باستان‌شناختی این موضوع مورد واکاوی دقیق قرار گیرد.

۴-۱- روش تحقیق

یافته‌های پژوهش با مطالعات اسنادی (کتابخانه‌ای) گردآوری شده‌اند. برای بررسی یافته‌ها از رویکرد نظری موسوم به «رهیافت تاریخی» بهره گرفته شده است؛ به همین علت روند تاریخی و اندازه‌ی اثرپذیری از اقلیم، دو شاخصه‌ی است که مورد بررسی این موضوع مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۲- گاهنگاری اثر

استخر لاهیجان اثری قابل توجه و ارزشمند در سرزمین سرسبز گیلان و کشورمان ایران است. این دریاچه ۱۷ هکتار وسعت و با عمق ۴ متر است که در اصل به دستور خان احمدخان دوم (یکی از حکام آل کیا) در دوره‌ی صفویه ساخته شده است. جزیره‌ی داخلی آن به صورت باغی است که داخل آن کوشکی است (شکل ۱). خان احمد دوم گیلانی (۹۷۵-۱۰۰۰ ق)، حکومتش در بیه پیش در گیلان و مرکز حکومتش لاهیجان بود. طبق شواهد و قراین تاریخی به نظر می‌رسد کوشک شیطان کوه اولین نمونه‌ی ساخته شده از این الگوی معماری در ایران است که توسط خان احمدخان که یک حاکم محلی از خاندان آل کیا بوده، ساخته شده است. مقارن با عصر صفویه در ایران، حکومت محلی آل کیا در گیلان حکومت می‌کردند، در این میان اتفاقات بسیاری در سرزمین گیلان رخ داد که شخصیت خان احمدخان (دوم) در فراز و نشیب این حوادث و روش برخورد دولت صفویه با ساکنان گیلان تأثیر مهمی داشت. خان احمدخان در تاریخ حکومت‌های محلی ایران مردی حادثه آفرین، جاه طلب و سیاستمداری زیرک و شاعری چیره دست معرفی شد (اشراقی، ۱۳۵۶: ۶۳). وی در دوران حکومت خود در گیلان درباری خسروانه داشت و شاعران و نوازندگان و هنرمندان هندی بسیاری به درگاه او روی می‌آوردند (نوائی، ۱۳۷۷: ۱۲۰؛ نوزاد، ۱۳۷۳: ۶۴). شاید بتوان گفت افرادی که در نوشته‌های خود از آنان تحت عنوان «مطربان»، «مغنیان»، «بازیگران» و «معماران» یاد می‌کند، از استادان موسیقی و صنعتگرانی بودند که به دعوت خان احمدخان برای آموزش موسیقی و فنون مختلف به آن دیار آمده بودند چرا که از طرف مولف شیعی تاریخ ایلچی در توصیف شرایط فرهنگی قلمرو آل کیا در زمان خان احمدخان می‌نویسد: «... از وفور همت و یمن معدلتش چندان فضلا شعرای راز و خوانندگان و نوازندگان خوش‌آواز نغمه‌پرداز در ظل رافت و سایه‌ی عاطفتش جمع آمده‌اند که هریک از ایشان نوادر روزگار و یگانه‌ی عصرند (نظامشاه دکنی، ۱۳۷۹: ۲۲۰).

با به سلطنت رسیدن شاه عباس اول (۱۵۸۷/۹۹۶م)، خان احمد همچنان با اقتدار کامل در گیلان حکومت می‌کرد. اما سیاست شاه عباس اول، در براندازی حکومت‌های محلی و ایجاد یک حکومت متمرکز و مستقل مرکزی، خان احمد را با خطری جدی مواجه نمود. شاه عباس اول وجود شخص استقلال طلبی همچون خان احمد را تحمل نمی‌کرد و همواره درصدد فرصتی بود تا خان احمد را که ظاهراً فرمانبردار دولت صفوی بود، براندازد. علاوه بر آن، ابریشم گیلان و انحصار تجارت آن، عامل دیگری برای فتح گیلان بود. علت دیگر، موقعیت جغرافیایی گیلان (یکی از محدود راه‌های ارتباط با اروپا) بود (پارسادوست، ۱۳۸۸: ۱۵۹-۱۶۰). روابط خان احمد دوم با شاه عباس اول به دلایل متعدد تیره شد و این مسئله

در سرنوشت اداری گیلان تاثیر بسزایی داشت. شروع تیرگی، پذیرش وزیر معزول خان احمد توسط شاه عباس و عدم پرداخت پیشکش و خراج مقرر از سوی خان احمد بود (افوشته‌ای نطنزی، ۱۳۷۳: ۳۹۹). بعد از اسارت خان احمدخان قلمرو او در لاهیجان، گوکه و کیسَم به تصرف درآمد و کشتار وسیعی از مردم شرق گیلان به وسیله‌ی حکومت صفوی صورت گرفت و حکومت گیلان به بخش‌های مختلفی تقسیم شد و هر بخش به یک وابسته به حکومت داده شد (روملو، ۱۳۸۴: ۱۴۵). شاه عباس بعد از جدال و فراری دادن خان احمدخان به لاهیجان مرکز حکومت آل کیا مستقر شد و در کاخ سلطنتی خان احمد خان (کوشک شیطان کوه) استقرار یافت. شاه‌عباس پس از مغلوب کردن احمدخان، در سال ۱۰۰۰ هـ ق در کنار قلعه شهر اردو زد و دستور داد باغ مجاور آن به زمین چوگان و قیچ اندازی تبدیل شود. از آن پس محله قلعه که نزدیک سبزه‌میدان است به محله «اردو بازار» مشهور شد. این قلعه مدت‌ها جایگاه حکمرانان صفوی بود که مرکز حکومت آن‌ها در لاهیجان قرار داشت (رابینو، ۱۳۷۴: ۳۶۳).

شکل ۱: نمایی نزدیک از کوشک میانی و منظر آن، سنگ‌فرش‌های به‌جا مانده از عصر صفویه (مأخذ: وبسایت ۱)

الف) شکل ۲. بالا، سمت راست، تصویر هوایی استخر شیطان‌کوه و کوشک میانی آن، شاه‌عباس اول (مأخذ: گوگل ارث). ب) بالا، سمت چپ، نمایی از بالا، دید از جبهه‌ی جنوب‌شرقی (ج) پایین، سمت چپ، نمایی از استخر و کوشک میانی آن و تلفیق آن با منظر شهری، دید از بالا (مأخذ: وبسایت ۱).

پس از آن که به دستور شاه عباس، کوشک خان احمد را به آتش کشیدند، شاه‌عباس دستور داد تا بر روی پایه‌های کوشک قبلی یک کوشک دیگر ساخته شود. این کوشک در دوره‌ی شاه عباس در بستر طبیعی یک استخر وسیع با کوشکی در میان آن ساخته شد. در دوره‌ی شاه‌عباس صفوی، منطقه‌ی شمالی ایران که زادگاه مادر وی نیز بوده است به‌عنوان پایتخت تفریحی وی در مقابل پایتخت سیاسی-اصفهان از اعتبار بالایی برخوردار است و از سوی دیگر ناحیه‌ی ابریشم خیز گیلان و با توجه به ابریشم لاهیجان که زبان‌زد عام و خاص بوده و تجارت پر رونقی را برای شاهان صفوی در پی داشت. لاهیجان همواره مورد توجه شاهان صفویه همچون شاه عباس اول بوده است. در نتیجه در بسیاری از شهرهای شمالی، اقامتگاهی تفریحاتی داشته و به ساخت باغات و شکارگاه‌هایی برای گذران ماه‌هایی از سال به‌دستور وی ساخته شد. یکی از این اقامتگاه‌های تفریحی شاه‌عباس اول، عمارت واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان است که به‌دلیل موقعیت توپوگرافی منطقه، نه‌ری که از این ناحیه می‌گذشت؛ چاله‌ی موجود را به‌صورت دریاچه درآورده است. موقعیت خاص جغرافیایی گیلان به‌وفور بارندگی، آبگیرها و باتلاق‌هایی که در داخل این سرزمین از کناره‌های کوه تا حوالی دریا پدید آمده‌اند. بنابر قرائن تاریخی، دسترسی به کوشک از طرق قایق صورت می‌گرفته است (ترکمان ۱۳۹۲: ۷۸۹). و بعدها برای دسترسی به عمارت داخل دریاچه، پلی با سی‌ودو چشمه احداث شد که هم‌اکنون نیز وجود دارد. عمارت شیطان‌کوه در یک اشکوب ساخته شده و الگوی ساختش هشت‌بهشت است. گنبدخانه‌ای مرکزی دارد که از هر سمت به صفه‌ای راه می‌یابد. نویسنده‌ی کتاب عالم‌آرای عباسی از عمارت شیطان‌کوه لاهیجان با عنوان «چهار طاقی چراغان» یاد می‌کند (همان: ۷۸۹)، به‌واقع همان کرسی‌ای است که در دیگر نمونه‌های کوشک‌های واقع در آب، کوشک اصلی بر فراز آن ساخته شده بود. از نمونه‌ی قابل مقایسه با این الگوی هشت‌بهشت می‌توان به کوشک نمکدان اصفهان و کوشک حیاط بهشت‌باغ گازورگاه هرات در احمدنگر اشاره کرد. بخشی از منظر درونی و پیرامونی کوشک نمکدان در اصفهان و کوشک حیاط بهشت‌باغ در احمدنگر که این بناها گونه‌ای از الگوی هشت‌بهشت به‌شمار می‌روند و در ساخت آنها به‌جای حجم افقی، بر اندامی ایستاده و عمودی تاکید شده است. همان ساختار چندوجهی را دارند با این تفاوت که در این نمونه‌ها سمت‌های هشت‌گانه از برابری بیشتری نسبت به هم برخوردار شده‌اند؛ به‌این ترتیب به‌آسانی می‌توان گستره‌ی دید بیشتر یا نظرگاه فراخ‌تری برای آن متصور شد (جوذکی عزیززی و موسوی حاجی، ۱۳۹۶: ۶۴) (جدول ۲).

روایات تاریخی نیز تأیید کردند کوشکی از چوب که بامش از جنس سفال بوده و البته از طرح یا الگوی ساختش نشانی در دست نیست، بر بالای آن قرار داشته است (بوهرلر، ۱۳۵۷: ۱۴) ساختار چوبی، نام و منظر پیرامونی عمارت به‌واقع، یادآور چارتاکی چوبی است که همایون گورکانی پیش از شاه عباس صفوی بر فراز کشتی‌ای ساخته بود و به‌طور مشخص بخشی از تفریحات او به‌شمار می‌رفت (خواندمیر ۱۳۷۲: ۲۷۵-۲۷۳). می‌توان گفت علاوه بر نقش اقلیم در ساخت عمارت واقع در آب لاهیجان، بی‌شک روابط نزدیکی که امرای گورکانی با شاه‌عباس اول داشتند در جابجایی و فراگیری این نوع از کوشک و به‌تبع آن گونه‌ی کوشک واقع در آب در جایگاه طرحی بلندپروازانه در معماری منظر موثر بوده است.

بوهرلر همچنین از غلام‌گردشی و طره‌های بلندی از جنس چوب اشاره دارد که زیبایی عمارت را دو چندان می‌کرد (بوهرلر، ۱۳۵۷: ۱۵). وی در ادامه از مسیر دسترسی به کوشک اشاره دارد: «راهی که محل عبور است مرحوم شاه عباس آن را سنگ‌فرش کرده و در ابتدا بسیار خوب و محکم ساخته بوده است» (همان: ۱۵). او به‌روشنی از سنگفرشی که در زمان شاه‌عباس اول ساخته شده و محل دسترسی کوشک بود، صحبت می‌کند؛ هم‌اکنون نیز سنگ‌فرش‌هایی در حیاط میانی عمارت واقع در آب لاهیجان وجود دارد که یادگاری از عصر صفویه است (شکل ۲). با استناد بر متون تاریخی، مصالح کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان، شباهت به معماری سنتی گیلان دارد و سقف آن احتمالاً چهارشیب یا کله‌قندی بوده و این پاسخی درست و کارآمد به دفع راحت نزولات جوی است، زیرا کج باران‌ها از هر طرف که به سقف برخورد کنند، به راحتی به سطوح پایین منتقل می‌شوند. میزان شیب و تندگی یا کندگی آن، بسته به میزان نزولات، نوع بارش و

مهم‌تر از همه، مصالح سقف است (عربانی، ۱۳۷۴: ۳۳۴). در شهر پربارشی همچون لاهیجان که نزولات فراوانی دارد، به‌نظر می‌رسد این امر در برپایی عمارت شیطان‌کوه لاهیجان، رعایت شده بود و به‌روشنی در متون از آن یاد شده است.

جدول شماره ۱: بررسی ویژگی‌های کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان و موقعیت قرارگیری آن

ردیف	ویژگی‌های باغ‌سازی دوره‌ی صفوی	موارد رعایت شده در باغ‌سازی کوشک شیطان‌کوه لاهیجان	طرح و تصاویر کوشک شیطان‌کوه لاهیجان
۱	طرح‌ریزی باغ‌ها به‌صورت چهارباغ و قرار گرفتن درخت، کوشک یا بیشتر اوقات استخر (مستطیل شکل، هشت‌ضلعی یا نیم‌دایره) در تقاطع چهارباغ	باغ‌سازی کوشک شیطان‌کوه لاهیجان تقریباً به‌صورت مستطیل است. قرار گرفتن کوشک در وسط باغ (دریاچه) کوشک به‌صورت هشت ضلعی طراحی شده است. وجود استخر دور کوشک میانی	
۲	ارتباط بین دو فضای داخل (ساختمان یا کاخ) و خارج (باغ)	مسیر بیرون از باغ توسط پلی با باغ ارتباط برقرار می‌کند و برای دسترسی به کوشک نیز از این پل استفاده می‌شود.	
۳	استفاده از درختان به‌صورت ردیف چهار تا هشت تایی	این مورد رعایت شده است، زیرا درختان به‌صورت ردیف‌های منظم قرار گرفته‌اند	

علل برپایی کوشک‌های واقع در آب و بازتاب آن در شیطان‌کوه لاهیجان

زمانی که ابن بطوطه (۷۹۹-۷۰۳)، جغرافیانگار مسلمان، شبه‌قاره را در امتداد مسافرت طولانی‌اش به سرزمین‌های اسلامی دید، در ایالت «مادیه پرادش» در شمال هند، یکی از این مناظر را چنین توصیف کرد: «...و از آنجا به کجرا رفتیم. این شهر آبدان بزرگی داشت که تقریباً یک میل درازای آن بود و نیز بتکده‌هایی در آنجا بود که بتها را مسلمانان مُثله کرده بودند. در وسط این آبدان سه گنبد هست از سنگ سرخ که هر یک مشتمل بر سه طبقه است و بر هر یک از چهار گوشه آن گنبدی دیگر وجود دارد...» (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۱۸۶). در این بیان به‌طور مشخص می‌توان درک کرد که این منظر ارتباطی به معماری دوران اسلامی ندارد. در واقع آنچه وی دید هم‌اینک در آبادی کوچکی قرار دارد که «کاجوراهو/کجراتو» نامیده می‌شود؛ این معابد هندوی بیست و چهارگانه، بازمانده‌ای از ۸۵ معبدی هستند که امپراتوری «چاندلا» در مرکز و شمال هند در فاصله‌ی سال‌های ۹۰۰ تا ۱۱۵۰ م / ۲۸۷ تا ۵۴۵ هـ.ق. برپا کرد (Gil, 2008: 1). همانطور که از گزارش ابن بطوطه نیز بر می‌آید، فضای معماری و نقش‌برجسته‌های انسانی زیادی از سنگ در آن وجود داشته و دارد؛ اما مهم‌تر از همه چشم‌انداز این مجموعه بوده است. اگرچه هم‌اینک از آن منظر اندازه‌ی قابل توجهی برجای نمانده، در زمان بازدید ابن بطوطه، آبدان / تالاب بزرگی داشته که یک میل / ۱۶۰۰ متر درازایش بوده است (ابن بطوطه ۱۳۷۶: ۱۸۶). آنچه توسط

امرای مسلمان ساخته شد و وی نیز دید، نخست مخزن آب بزرگی بوده که در بیرون شهر دهلی توسط «سلطان شمس‌الدین لوش / التمش» (۶۳۳-۶۰۷ ه.ق.)، سومین امیر از سلاطین مملوک، ساخته شد؛ این آبگیر یکی از بزرگترین نمونه‌هایی است که امرای مسلمان تا پیش از امپراطوران گورکانی در شبه‌قاره ساخته بودند. درازایش در حدود دو میل و پهنایش یک میل گزارش شده است، آبش از باران تأمین می‌شده و در نزدیکی مصالحی (عیدگاه) شهر قرار داشته است (همان: ۴۴).

توصیفات ابن بطوطه به‌روشنی تضمین می‌کند که در سمت غربی آن بناهایی سنگی دکه/ سکوماندی قرار داشته‌اند، یکی از دیگری بلندتر. در زیر هریک از این سکوها پلکانی که به آب برکه وصل می‌شده‌اند، وجود داشته است. در کنار هر سکو یک گنبد سنگی ساخته شده و درون هرمی جایی برای نشستن نیز تعبیه کرده بودند. به‌نظر می‌رسد بزرگترین این گنبدها در مرکز آبگیر قرار داشته است؛ دو طبقه بوده و نمای آن با «نقش و نگاری» آراسته شده بود. در هنگامی که آبگیر پر می‌شد، به‌وسیله‌قایق به گنبد مذکور می‌رفتند (همان: ۴۵). وی، برکه‌ی دیگری را در حد فاصل شهر دهلی و دارالخلافه در همان شهر، با نام «حوض خاص» آورد که از برکه‌ی سلطان شمس‌الدین بزرگتر بوده است؛ در کناره‌های این آبگیر حدود چهل قبه/ گنبد ساخته‌اند که اهل طرب و موسیقی در آنها سکونت داشته‌اند، به‌همین دلیل آن محل را «طرب‌آباد» نام نهاده بودند (همان: ۴۵). جدای از اندازه‌های بزرگ نمونه‌های اخیر، در شیوه‌ی پرداخت این مناظر با چشم‌انداز معابد کجرائو کمتر تفاوتی دیده می‌شود؛ از این روی، می‌توان آنچه در دوران اسلامی برپا شد را برگرفته از این الگوی معماری هندی دانست که رنگ و بویی از سازه‌های ایرانی در دوران اسلامی یافتند. اگرچه ابن بطوطه علت ساخت آبگیر منسوب به شمس‌الدین را تأمین آب ساکنین شهر دانسته است (همانجا)، می‌توان علل دیگری را نیز در ساخت این تالاب‌های بزرگ برشمرد.

یکی از موارد مهم، تأثیر نوع اقلیم به‌روشنی در شیوه‌ی تأمین آب و پرداخت کوشک و آن منظر دیده می‌شود. در بیشتر بخش‌های شبه‌قاره که آب‌های سطحی جریان‌شان پیوسته است و باران‌های موسمی نیز در تعداد قابل توجهی از ماه‌های سال ریزش دارند، استعداد بیشتری برای انتخاب تال، استخر و تنوع آبگیر فراهم بوده است، این امکان فراهم نیست. جز سواحل شمالی و نواحی نزدیک به آن در هیچ بخشی از این جغرافیا، امکان اجرای چنین منظری وجود ندارد. به‌همین دلیل است که برخلاف شبه‌قاره که گاه حکام محلی، بزرگان کشوری و لشکری در کنار مناظر سلاطین بزرگ به‌داشتن آنها مبادرت می‌ورزیدند، حتی شاهان ایرانی نیز کمتر می‌توانستند به چنین مناظری دست یابند؛ چرا که تأمین آب به‌صورت پیوسته، چالش جدی تاریخی بیش از سه چهارم جغرافیای ایران بوده است.

همانطور که گفته شد، به‌سبب کمبود آب در بسیاری از نواحی ایران، به یک حوض بسیار بزرگ و یا استخر، دریاچه می‌گفتند و به این ترتیب حتی ممکن بود به یک حوض با مساحت حدود ۵۰۰ متر مربع نیز دریاچه گویند. در مواردی بسیار نادر و اندک از آبگیرها یا استخرهای طبیعی نیز استفاده می‌شد که نمونه‌ی مورد مطالعه نیز به این شکل است. آبگیر دریاچه‌ی لاهیجان را می‌توان با نمونه‌ی آبگیر عباس‌آباد بهشهر و دریاچه‌ی مانساگار جیپور در ایالت راجستان هند مقایسه کرد (جدول ۲). از این روی، برخلاف گستردگی مکانی نمونه‌های شبه‌قاره، در ایران تنها به چند نمونه در تبریز، اصفهان، قزوین، عباس‌آباد بهشهر و لاهیجان که نمونه‌ی آخر مورد مطالعه‌ی پژوهش حاضر است. طراحی و ساخت استخرهای بزرگ یا دریاچه‌های کوچک به چند منظور صورت می‌گرفت. نخست ایجاد سکویی در میان باغ که عمارت کوشک روی آن ساخته شود و منظری خاص پدید آید. ساختمان کوشک واقع در آب لاهیجان نیز از این الگو پیروی می‌کند که یادگاری از دودمان محلی آل‌کیا در گیلان است. ساخت عمارتی در درون آبگیر بزرگ تا پیش از روی کار آمدن دودمان آل‌کیا معمول نبود؛ منابع تاریخی، آثار جغرافیانگاران، منابع ادبی و شواهد معماری و باستان‌شناسی وجود این الگوی معماری را پیش از این تأیید نکرده‌اند. از این روی، چنین به‌نظر می‌رسد که الگوی عمارت واقع در آب با روی کار آمدن دودمان محلی آل‌کیا در رهگذر ارتباط تجارت ابریشمی که با کمپانی هند شرقی برقرار شده بود و از سویی دیگر به‌دلیل اینکه خان احمد گیلانی با یک همسر هندی ازدواج کرده بود و طی این اتفاق به هند سفر می‌کرد و از آنجاییکه به هنر و معماری علاقه

داشت، طی مسافرتش به هند، کوشک‌های واقع در آب هند را دید و به این نوع از معماری علاقه پیدا کرد؛ از معماران هند دعوت کرد تا به لاهیجان بیایند و در پایتختش که لاهیجان بود یک کوشک واقع در آب بسازند. از این رو این الگوی معماری به ایران نیز وارد شد. شاه عباس صفوی به دلیل ترس به قدرت رسیدن خان احمد گیلانی که درآمد پرسودی از ابریشم گیلان به دست آورده بود، دستور تا شبانه به مقر حکومت خان احمد حمله کنند و کاخ او را به آتش کشیدند و بر روی پایه‌های کوشک لاهیجان، کوشکی دیگر به دستور شاه عباس ساخته شد. شاهان صفویه به‌ویژه شاه‌عباس اول (۱۰۳۸-۱۰۳۸ ه.ق.)، پنجمین شاه صفوی، روابط حسنه و گسترده‌ای با امپراطوران گورکانی داشته‌اند؛ این روابط که در جهت توسعه سیاسی و فرهنگی اثر گذار بود و پیوسته با ورود بزرگان کشوری و لشکری هردو حکومت، تجدید می‌شد تا اواخر حکومت «شاه‌جهان» (۱۰۶۸-۱۰۳۷ ه.ق.)، ششمین امپراطور گورکانی همزمان با اواخر حکومت شاه عباس دوم، به درازا انجامید (سرخیل ۱۳۸۶: ۱۴۲-۱۳۴). بیشترین عمارات واقع در آب دوره‌ی گورکانیان هند همانگونه که کُخ نیز پیشتر آورده در زمان اکبرشاه گورکانی (۱۰۶۸-۹۶۳ ه.ق.) (کُخ ۱۳۷۳: ۵۱) و براساس آنچه در توزک جهانگیری آمده، در زمان جهانگیرشاه (۱۰۶۸-۱۰۳۷ ه.ق.) ساخته شدند؛ این درست همان زمانی است که شاه عباس اول در شمال ایران کوشک واقع در آب لاهیجان، مجموعه‌ی عباس‌آباد بهشهر و کوشک سی‌وسه پل اصفهان را ساخت و شاه عباس دوم (۱۰۷۷-۱۰۵۲ ه.ق.) نیز پل خواجه و کوشک بیگلربیگی را طرح درانداخت. بنابراین به‌نظر می‌رسد در کنار نفوذ بیش از پیش زبان و فرهنگ ایرانی در شبه‌قاره، ستد/آورده‌ای در هیأت عمارات واقع در آب، به فرهنگ معماری منظر در ایران به‌صورت معدود وارد شد و با ملاحظات اقلیمی در نواحی محدودی به‌اجرا درآمد.

مطالعه‌ی موردی که بر روی عمارت واقع در آب استخرِ شیطان‌کوه لاهیجان صورت گرفته است، نشان می‌دهد یکی از اهداف اصلی ساخت این آبگیر گردآوری و نگهداری آب بود که در متون تاریخی به این امر اشاره شده است که برای مصارف کشاورزی استفاده می‌شد و حتی امروزه هم از آب استخر برای آبیاری مزارع در زمان خشکسالی و کمبود آب استفاده می‌شود.

کشاورزی، پایه و اساس پیشرفت علمی و معنوی و نیروی پنهان در پشت فرهنگ ایرانی و آنچه که در تبدیل یک بیابان وسیع را به یک باغ بزرگ و رنگارنگ به‌خاطر پیشرفت دانش هیدرولیک ممکن ساخت، بوده است. در این الگوی معماری منظر، آب مهم‌ترین عنصر اصلی در باغ محسوب می‌شود تا حدی که می‌توان آن را باغ‌آب نامید. علاوه بر کارکرد کشاورزی که عمارت واقع در آب دریاچه‌ی لاهیجان داشته است؛ دیگر علل برپایی این عمارت و سایر الگوهای باغ‌پردازی که متقارن با این الگوی معماری منظر هستند را می‌توان به‌عنوان کارکردی بصری و زیباشناسانه در عرصه و فضایی زیبا و خوشایند به‌شمار آیند. انعکاس تصویر قسمتی از کوشک و تصویر آسمان در استخر نمایی دو چندان به فضا می‌داد و در مواردی در متون تاریخی بدان اشاره شده است (الاصفهانی، ۱۳۶۸: ۱۰۰). همچنین در وقف‌نامه باغ دولت‌آباد یزد درباره حوض‌ها و آبگیرهای آن چنین آمده است: «اطراف آن فضا دست تصرف خاطر فیض مظاهرش سه دریاچه و یک حوض که هر یک آینه بدن نمای آسمان می‌تواند بود و به‌وضع خوب و شکل مرغوب با جوی‌هایی که هر یک یاد از جوی شیرین می‌دهد احداث فرموده است» (طرب نائینی ۱۳۶۵: ۳۵۵).

این الگوی معماری نه‌تنها در روز که خصوصاً شب‌ها مورد استفاده بوده‌اند و سنت شب‌نشینی هندی به نام «مهتاب-باغ» رایج بوده است و این مهم در کوشک واقع در آب شیطان‌کوه تجلی یافت، به‌طوری‌که سنت شب‌نشینی مهتاب باغ که در باغ‌پردازی شبه‌قاره دیده می‌شد، در کوشک واقع در آب لاهیجان نیز تجلی یافت (شکل ۳).

شکل ۳. سنت شب‌نشینی مهتاب باغ در شبه‌قاره و نمود آن در کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان، (انعکاس و نورپردازی در شب) (مأخذ: وبسایت ۱)

همانطوریکه جهانگیرشاه به رسم نورپردازی علاقمند بود، به همین دلیل ضمن روایت شیوه‌ی برپا شدن جشن‌ها در توزک جهانگیری، به برخی از آن مراسم اشاره کرده است (جهانگیر گورکانی ۱۳۵۹: ۲۶۸ و ۲۱۹، ۱۹۵). تطابق تاریخی نشان می‌دهد رسم و رسوم شاه گورکانی نیز به دربار شاه‌عباس اول ورود کرده است، بطوریکه در عمارت‌های واقع در آبی که در زمان شاه‌عباس اول ساخته شده است برای مراسم آتش‌بازی و برگزاری جشن‌ها برپا می‌شد؛ بخشی از دریاچه که در مقابل عمارت قرار می‌گرفت، انعکاس نور آب به دریاچه ساطع می‌شد و زیبایی عمارت و منظر پیرامونی آن را دو چندان می‌کرد؛ این رسم درباری تا زمان شاه‌عباس دوم نیز ادامه داشت، به‌گونه‌ای که جشن‌های زیادی در زمان شاه‌عباس دوم، مواقعی که در کاخ‌های «هفت‌دست» و «آینه‌خانه» مراسم رسمی دربار برپا بود، این پل به اصطلاح «تخته‌بند» می‌شد و بخشی از رودخانه که در مقابل کاخ‌ها قرار داشت ظاهر دریاچه‌ای پیدا می‌کرد و بر روی این آب مراسم آتش‌بازی انجام می‌گرفت (هنرفر ۱۳۵۰: ۵۸۳ و ۵۸۲). مورخان و شعرای درباری همچون صائب تبریزی، مولانا سایرای مشهدی نیز این زیبایی را در آثار و دفاتر شعر خود ضبط کرده‌اند (قلی شاملو ۱۳۷۴: ۵۱۷؛ هنرفر ۱۳۷۶: ۲۸ و ۲۹؛ هنرفر ۱۳۵۰: ۵۸۳ و ۵۸۴). با استناد بر متون تاریخی، کوشک میانی داخل استخر لاهیجان به دستور شاه‌عباس اول به عنوان زمینی برای چوگان‌بازی و قیق‌اندازی استفاده می‌شد. علاوه بر آن در متون تاریخی به برپایی جشن نوروز در زمان شاه صفی نیز اشاره دارد. ناصرالدین شاه نیز در سفرنامه‌ی گیلان، به تختی که برای او بر روی عمارت داخل دریاچه شیطان کوه لاهیجان برپا کرده و آلاچیق او را در روی آن نصب کرده بودند، اشاره کرده است (ناصرالدین شاه ۱۳۷۱). از دیگر علل برپایی این نوع الگوی معماری کارکرد آیینی، نمادین و اجتماعی آن است. همانطور که قبلاً گفته شد، نخستین نمونه‌های اوج تجلی این الگوی معماری در دوران اسلامی در شبه‌قاره در دوره سلاطین مملوک به تقلید از معماری منظر برخی از معابد هندو شکل گرفته‌اند. کوشک‌های واقع در آب در دوره گورکانیان فراگیر شد و در همین زمان به دلیل ارتباطات فرامنطقه‌ای که میان شبه‌قاره و ایران در دوره صفوی شکل گرفت این الگوی معماری به ایران وارد شد. سرزمین هند نیز با وجود آب و هوای مناسب، رودخانه‌ای وسیع و بارندگی زیاد در اواخر فصل بهار و اوایل پاییز، دارای ریشه‌های غنی در تقدس آب است (انصاری ۱۳۸۹: ۱۹)؛ به‌گونه‌ای که آب رودخانه‌ی پر آب و بزرگ، تالاب، آبگیرها و یا دریاچه‌های مصنوعی دست‌ساخته، موجب شده تا طراحان، عمارات و کوشک‌هایی را در مرکز و یا گوشه‌ای از این آبگیر مکان‌گزینی کنند.

در بررسی باغ‌پردازی موضوع قابل توجه آن است که علی‌رغم تنوع اقلیمی، هیچ باغی بدون عنصر آب نمی‌بینیم. در اقلیم‌های پرآب شمال کشور، آب در باغ بیشترین کمیت را نسبت به سایر عناصر دارد که این مهم در عمارت واقع در آب لاهیجان به دلیل منطقه‌ی پربارش، تجلی یافته است. همچنین استفاده از پدیده‌ی انعکاس آب راکد در استخری همچون شیطان کوه لاهیجان که در مقابل کوشک قرار گرفته‌اند، به تولید منظر برای بیننده کمک می‌کند. همانگونه که پیشتر گفته شد؛ علاوه بر جنبه‌ی تقدس آب در شبه‌قاره، در ایران باستان، آب یکی از ارکان چهارگانه هستی‌بخش دانسته می‌شد و هر جا چشمه دائمی پرآب و مهمی می‌دیدند، نیایشگاه یا فضایی ساده برای گرامی‌داشت آن برپا می‌کردند. تخت سلیمان

در آذربایجان و طاق بستان در کرمانشاه از نمونه‌های مهم این فرهنگ بوده است. به نظر می‌رسد در دوران اسلامی به سبب آنکه مساجد و سایر بناهای آیینی بر پایه‌ی روابط متفاوتی از گذشته در شهر مکان‌یابی می‌شدند، خاطرهای از آب به نشانه عنصری مهم به صورت حوض در جلوخان بناهای مهم قرار داده شد. افزون بر این مراسم آب‌پاشی در متون تاریخی و سفرنامه‌ها اشاره شده است. این مراسم در دوره‌ی صفویه در زمان شاه‌عباس اول در شهر اصفهان که به‌عنوان پایتخت سلطنتی وی بوده بر روی سی‌وسه پل و پل خواجه در زاینده رود که عیناً الگویی از آن کوشک واقع در آب را دارند، انجام می‌شد. ساخت کوشک واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان نیز در تداوم این سنت طراحی نمونه‌ای قابل توجه به‌شمار می‌آید. همانگونه که کمپفر در سفرنامه‌اش به یک واقعه‌ی تاریخی اشاره دارد: «شاه عباس کبیر که پایتخت کشور را از قزوین به اصفهان منتقل کرد در آنجا نه تنها شخصاً موقعیت دربار و حدود و ثغور شهر را تعیین کرد بلکه گویا اندازه و نقشه‌ی چهار باغ، خود شاه‌عباس خط‌کش به‌دست گرفته است تا خود را جانشین راستین کورش کبیر نشان دهد». در این بیان به‌روشنی میزان علاقه شاه‌عباس اول به معماری و باغبرداری را تضمین می‌کند.

تا قبل از دوران صفویه باغبرداری، باغ ایرانی در خدمت اعیان و بزرگان بوده است. در دوران صفویه و بعد از آن به‌دلیل درآمیختگی فرهنگ شبه‌قاره به ایران، به‌دلیل ارتباط جهانی، افزایش ثروت ملی و رشد تدریجی طبقه‌ی متوسط، مردم عادی هم نصیبی از تفرجگاه عمومی آن دوران برده‌اند، این را نباید از یاد برد که تفرجگاه عمومی آن دوران، فارغ از دو اهرم نظام یعنی حکومت و دین نبوده است. عمارت‌های واقع در آب همچون شیطان‌کوه لاهیجان، عباس‌آباد بهشهر، ایل‌گلی تبریز و سی‌وسه پل و خواجه اصفهان و ... همگی یا سری به‌دربار دارند و یا گذری به مسجد و بازار. از این رو باغی که ذاتاً فقط باغ باشد، کم‌تر دیده شده است و اگر هست به ضرورت کشاورزی منطقه شکل گرفته است. در نهایت بنابر آنچه که معروض افتاد می‌توان گفت علاقه به طبیعت و پاسخ یافتن بخشی از اندیشه‌های بلندپروازانه‌ی شاهان و معماران مناظر را می‌توان علل ساخت و پرداخت این گونه از الگوی منظر دانست.

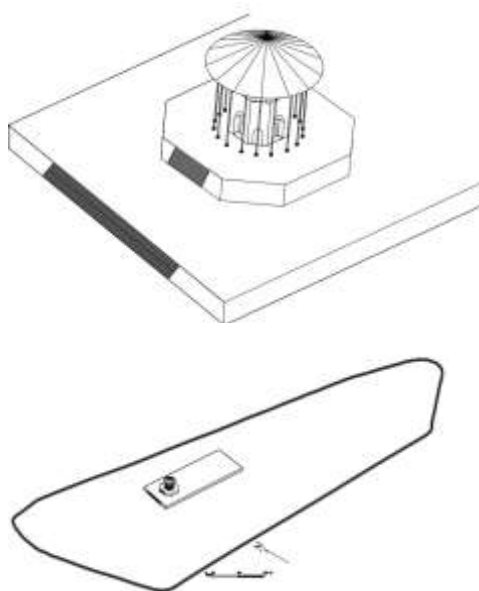
ویژگی‌های معماری کوشک واقع در آب (مطالعه موردی: شیطان‌کوه لاهیجان)

همانطور که از نام این الگوی معماری منظر بر می‌آید، داشتن آبگیر یا استخری بزرگ یا کوچک، ویژگی عمومی این الگوی معماری است که بازتاب این الگو را می‌توان در عمارت واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان دید. متأسفانه به‌دلیل شرایط اقلیمی گیلان و به مرور زمان، سقف سفالی عمارت واقع در آب شیطان‌کوه لاهیجان در طی سالیان متمادی از زمان احداث تاکنون، دستخوش تغییرات بسیاری شده است. دلایل تغییرات را می‌توان این‌گونه تشریح کرد: «متروکه شدن مجموعه در دوره‌های مختلف (حد فاصل صفوی تا قاجار)، نفوذ بیش از حد رطوبت در بنا و نزولات جوی فراوان در محیط گیلان باعث ناپایدار شدن بناها، آب استخر برای مصارف کشاورزی و این امر باعث خشکاندن دریاچه در زمان خشکسالی، دخل و تصرف در دوره‌ی پهلوی، تعرضات و ساخت و ساز ابنیه مختلف در محدوده‌ی استخر از طرف سازمان‌های مختلف و مردم و ایجاد محله‌های مسکونی، علی‌رغم تمام تغییرات انجام شده می‌توان از اسناد تاریخی و نوشته‌های جهانگردان و نیز مشاهدات میدانی و توپوگرافی منطقه، به شناخت ساختار اولیه باغ و کوشک میانی آن اطلاعاتی را به‌دست داد.

در طی بازدیدی که یوشیدا ماساهارو (نخستین فرستاده ژاپن به ایران) از این بنا داشته، اشاراتی به هشت‌بهشت بودن این بنا داشته و آن‌را چنین توصیف کرده است: «در اینجا یک عمارت سلطنتی در میان باغ هست که با طرح هشت گوشه و یک طبقه ساخته‌اند و مانند برج معبد بودایی پاگودا می‌نماید. رنگ و طرح و نقش‌اندازی توی این عمارت بسیار دیدنی بود. در محوطه‌ی باغ اینجا درختان زیتون (نارنج) کاشته‌اند، که در این فصل میوه‌های بسیار آن رسیده و همچون گردنبندی به شاخه‌ها آویخته بود. ما در عمارت اصلی اینجا منزل داشتیم. عمارت خان احمد یک عمارت شاهی در میانه‌ی استخر قرار داشت که نمای هشت گوشه داشت و سفال بام بلند آن در آفتاب می‌درخشید. شنیدم برای ساختن این عمارت ۲۰۰۰۰۰ تومان خرج کرده‌اند. نزدیک عمارت سلطنتی مهمانسرای وزارت خارجه پذیرایی می‌کردند (مقام‌های

حکومتی) ما را به اینجا دعوت و با خوراک روسی پذیرایی کردند. نارنجستانی انبوه این ساختمان را در برگرفته و باغ آن پوشیده از کاج و درختان مرکبات بود. عصر هنگام که هوا داشت تاریک می‌شد به میان مرداب که نی بسیار در آن روییده بود رسیدیم. مرغابی زیادی دیدیم که بر آب شنا می‌کردند. امروز هوا گرم بود و حرارت تا حدود ۶۰ درجه فارنهایت رسید. عصر هنگام برای رفتن به جشن عید میلاد شاه که والی ما را به آنجا دعوت کرده بود، من و همه همسفران برای کالسکه یا اسب نشستیم و روانه سرای حاکم شدیم. جلوی در این عمارت طاق نصرتی زده و بر آن چندین چراغ آویخته بودند و اینجا و آنجا هم بر سه‌پایه‌های چوبی چندین چراغ سفالی گذاشته و چراغانی کرده بودند. این پایه‌های چراغ را نمی‌شد شمرد و شاید که چند صد تا در بیرون ورودی و باغ خانه چراغ گذاشته بودند و نمای آن مانند ستاره‌های روشن در آسمان بود. به عمارت اصلی که رسیدیم دیدیم که تمثال بزرگی از شاه آویخته و والی و دیگر مقام‌های حکومت همه با لباس رسمی نشسته‌اند. ما هر کدام خودمان را معرفی کردیم و پس از خوردن چای و شیرینی به اتاق ناهارخوری که به طرز فرنگی مبله شده بود رفتیم. از خارجی‌ها فقط کنسول روس و ما (ژاپنی‌ها) بودیم و دیگران که سر میز نشستند همه ایرانی و میهمانان بر روی هم ۲۲ نفر بودند. در این مهمانی شام نشسته سخنرانی تهنیت والی و مراسم دیگر انجام شد. در مدت این مهمانی، گروه نوازندگان در بیرون تالار آهنگ‌های ایرانی می‌نواخت. چون شام تمام شد و به عمارت اصلی رفتیم، آوای موسیقی رفته‌رفته نزدیک‌تر به گوش آمد تا که وارد اتاق شدیم و دیدیم که دو پسر بچه که مویشان را تا دوش بلند کرده و دامن پرچین کوتاه زنانه پوشیده شده، دایره‌زنان در برابر میزبان و میهمانان به آهنگ موسیقی که نواخته می‌شد می‌رقصیدند که بسیار خوشایند و دلپذیر بود». (نگاه کنید به شکل ۴، طرح بازسازی شده از کوشک لاهیجان؛ با توجه به توصیفات تاریخی).

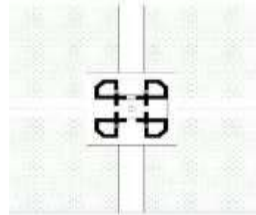
تنن

شکل ۴. طرح شماتیک و بازسازی شده از کوشک شیطان کوه لاهیجان، (طرح از نگارندگان)

علاوه بر این موارد، بهره‌گیری گسترده از منظر پیرامون که همان آبگیر طبیعی یا مصنوعی است، باعث شد که طرح کوشک آنها برون‌گرا شود. الگوی غالب در طراحی و پرداخت این گونه کوشک‌ها، «هشت‌بهشت» است؛ این الگوی معماری منظر در احادیث و روایات اشاراتی بر اوصاف بهشت وجود دارد به‌عنوان مثال: در حدیثی از پیامبر اکرم (ص) چنین آمده است که بهشت دارای ۸ در (بحارالنوار ۱۳۶۷، ج ۸: ۱۴۶) لذا ما شاهد گرایش به طراحی بناهایی با هندسه هشت‌ضلعی در

باغ‌ها و روضه‌ها هستیم و در باغ این بناها عنوان هشت‌بهشت را دارند. هشت‌بهشت گونه‌ای از مربع نه‌بخشی برون‌گراست که به‌طور معمول ساختاری هشت‌گوشه دارد. طرح کلی آن به نه‌بخش تقسیم می‌شود. گنبدخانه‌ای مرکزی دارد که از هر سمت با یک ایوان به بیرون ارتباط فیزیکی و منظری پیدا می‌کند. در کنار ایوان‌ها و در هر یک از گوشه‌های طرح اتاق یا اتاق‌هایی قرار دارند (شکل ۵).

شکل ۵. طرح عمومی چهار باغ و گوشک میانی آن،
(مأخذ: جودکی عزیز و موسوی حاجی ۱۳۹۴: ۹۲).

از آنجا که ایران از لحاظ جغرافیایی در کمربند خشک زمین قرار گرفته است، فصل گرمای آن به‌طور معمول بیش از چند ماه طول می‌کشد؛ از سویی دیگر، اما طراحان و مهندسان معماری منظر در ایران به‌خوبی دریافته بودند که این طرح در ترکیب با یک باغ و فضای سبز به‌خوبی کارایی خود را پیدا می‌کند. به این ترتیب، ساختمان هشت‌بهشت به مرکز چهارباغ‌ها راه یافت و بال‌های چهار سمت آن با آب‌گذرها و گردشگاه‌های چهارگانه منطبق شد و ساختاری دل‌پذیر پیدا کرد که هوای آن در فصل گرم و خشک سال هم خنک و هم مرطوب بود (جودکی عزیز و موسوی حاجی ۱۳۹۴: ۹۲). این ویژگی‌ها را عبدی‌بیک شیرازی در توصیفی که از عمارت مرکزی باغ سعادت‌آباد داشت چنین آورده است:

شاه و خم طاق به‌سر هر سویش	چشم جهان این یک و آن ابرویش
پهلوی ایوان ز یمین و یسار	گشته دو ایوان دگر بر شمال
بر سر آن منظر فرخنده‌فال	ساخته ایوان دگر بر شمال
از چپ و از راست درآید دو جوی	ردی به حوض آورد از هر دو سوی

(نویدی ۱۹۷۴: ۳۹).

همانگونه که گفته شد، طرح‌ریزی باغ‌پردازی در این الگوی معماری منظر همواره با ساخته‌های معماری همراه بوده و کوشش شده که ساختمان‌ها چنان طراحی و جانمایی شود که از بهترین چشم‌اندازها برخوردار باشند. طرح هشت‌ضلعی بسیاری از گوشک‌ها را می‌توان برآمده از آن دانست که این امکان فراهم می‌شد تا از هر سوی آن، بخشی از منظر باغ دیده شود (فاطمی ۱۳۹۸: ۷). عمارت‌های واقع در آب غالباً در چهار جبهه از خصوصیات کالبدی یکسان برخوردار بوده و در بیشتر موارد، جبهه‌ای که از لحاظ دید و منظر ممتاز است، به عنوان جبهه‌ی اصلی بنا انتخاب شده و در آن ایوان طراحی می‌شد (سلطان‌زاده ۱۳۷۸: ۵۸).

جدول شماره ۲: مقایسه کوشک واقع در آب لاهیجان با سایر نمونه‌های این الگوی معماری در شبه‌قاره و ایران

 <p>عکس هوایی از جال‌محل در دریاچه مانساگار چیپور در ایالت راجستان (مأخذ: گوگل ارث)</p>	 <p>عکس هوایی از چشمه عمارت عباس آباد بهشهر (مأخذ: گوگل ارث)</p>	 <p>عکس هوایی از استخر لاهیجان و کوشک میانی آن (مأخذ: گوگل ارث)</p>	<p>(۱) تال / آبگیر</p>
 <p>نمایی از کوشک حیاط بهشت‌باغ در احمدنگر، نظام‌شاهی، سده‌ی نهم و دهم هجری (مأخذ: سروری ۲: https://independent.academia.edu/ hamidRezaSorouri)</p>	 <p>نمایی از عمارت نمکدان در اصفهان، پیش از تخریب (مأخذ: هولستر، ۱۳۸۲: ۹۴)</p>	 <p>طرح شماتیک و بازسازی شده از کوشک شیطان کوه لاهیجان (طرح از نگارندگان)</p>	<p>(۲) نمای عمومی عمارت</p>
 <p>پلان کوشک جال محل و عمارت دروازه‌ی آن (مأخذ: Joshi et all, 1999: 65).</p>	 <p>پلان اشکوب همکف و اول کوشک نمکدان در گازورگاه هرات، تیموری (مأخذ: Okane, 1987: p1. 85)</p>	 <p>پلان شماتیک کوشک لاهیجان (مأخذ: نگارندگان)</p>	<p>(۳) طرح / الگوی ساخت</p>

مرور تاریخی کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان

رسم و روش پادشاهان ایرانی که به همراه ملازمان خود در چارچوب «بیلاق و قشلاق» به شکار می‌پرداختند، مستلزم احداث شبکه‌ی باغ‌هایی در طول مسیرهای منتخب بودند. بنابر آنچه که اسکندربیک منشی شاه عباس «شاه بخش اعظم اوقات قشلاق خود را در شمال ایران به شکار می‌پرداخت» (پتروچولی، ۱۳۹۲: ۲۳۷). شاه عباس صفوی به دلیل اینکه زادگاه مادرش در شمال ایران بود، آنجا را ملک آبا و اجدادی خود می‌دانست، به همین دلیل شمال ایران به عنوان پایتخت تفریحی وی و در مقابل آن اصفهان به عنوان پایتخت سیاسی از اعتبار بالایی برخوردار بود و بدین دلیل در بسیاری از شهرهای آن باغات و شکارگاه‌هایی برای گذران ماه‌هایی از سال احداث شد. با استناد بر متون تاریخی و آثار به جا مانده باغ‌ها حاکی از این است در نوار شمالی ایران باغ‌های شاخصی داشتند که عبارتند از فرح‌آباد، بابل، بهشهر (اشرف‌البلاد) و

لاهیجان که به دلیل شرایط اقلیمی منطقه و آسیب‌پذیر بودن آثار معماری از جمله باغ‌ها که از ناپایداری بودن آثار هستند و به نسبت باغ‌های دیگر مناطق ایران، متأسفانه آثار برجای مانده از آنها بسیار اندک است و تلاش برای شناسایی آنها از طریق اسناد و نوشته‌های تاریخی می‌تواند کمک شایانی در بازشناسی این باغ‌ها داشته باشد. بسیاری از باغ‌های منطقه به دلیل از دست دادن موقعیت خود و عدم استفاده در دوران بعد از ساخت یا به دلایل انسانی، در همان سال‌های اولیه رو به ویرانی نهادند. اما آن‌چه که از شواهد تاریخی و آثار باقی‌مانده، می‌توان برخی از باغ‌های این منطقه را بازشناسی کرده و به ویژگی‌های آنها پی برد.

متون تاریخی از جمله کتاب عالم‌آرای عباسی علاوه بر شرح وقایع تاریخی، در مورد کوشک‌های واقع در آب که توسط شاه عباس احداث شده‌اند، سخن به میان آمده است، هرچند توصیفات و جزئیات این کوشک باغ‌ها در این نوشتار کم است اما با توصیفی که از برخی از این کوشک‌باغ‌ها به دست داده است، می‌توان به نتایج قابل توجهی دست یافت. از جمله نحوه‌ی برخورد با طبیعت در باغ‌ها، منظره‌ی پیرامونی، ایجاد باغ در زمینه‌ی بهشتی (ارجاع به طبیعت بکر) و فعالیت‌هایی که در باغ‌ها صورت می‌گرفت می‌تواند به درک حال و هوای حاکم بر فضای باغ کمک کند. در این میان هدف مقاله شناسایی کوشک واقع در آب شیطان کوه لاهیجان از لابلای اسناد تاریخی و آثار باقی‌مانده است.

در خصوص دریاچه‌ی زیبای لاهیجان می‌گویند که به میان پشته شهرت داشته است. وسعت محوطه حدوداً ۲ هزار متر بوده، وسط ساختمان دارای اطلاقی بزرگ نورگیر به سبک قدیم با آجرهای خشتی قرمز زیبا ساخته شده که جلوه‌گری می‌کرد. محوطه‌ی میان‌پشته اطرافش با گل‌های رُز قرمز و سفید از دور نمایان بود. این مکان محل سکناي پرنندگان مهاجر بود و نیز در قسمت شمال استخر لاهیجان مزارع برنج‌کاری وجود داشت که نام محلی که متصل به استخر بود که به نام روستای بیجارینه نام داشت. زارعین در زمان خشکسالی از این استخر برای مصرف مزارع خود از آب استخر استفاده می‌کردند. رفت و آمد به میان پشته استخر لاهیجان به وسیله‌ی چند قایقران انجام می‌شد. یکی از قایقرانان به نام تقی جنگی بوده است. در وسط استخر بنایی قرار داشت شبیه به برجک دیده‌بانی که بقایای پایه‌های آجری بنا تا چند سال پیش دیده می‌شد. در این برجک شاه و شکارچیان در انتظار مرغان مهاجر می‌شدند که آنان را شکار کنند. از این‌رو این برجک وسعت گرفته همراه با اطاق‌هایی که به میان پشته معروف بود (رایینو، ۱۳۷۴: ۲۵۶).

طی مصاحبه‌ی شفاهی با معمرین محل^۱ در تاریخ ۱۳۹۹/۱۰/۰۳، استخر و کوشک میانی آن بنا را دیده و توصیفات در خورتوجه در ارتباط با آن گفته‌اند. محمددوست چنین می‌گوید: فرح پهلوی همسر پهلوی دوم، به دلیل اینکه مادرش لاهیجانی بود و برای اولین بار با پهلوی دوم برای دیدار مادرش به لاهیجان قرار بود سفر کنند، قبل از سفر، طی دستوری به شهردار وقت آن زمان آقای فضل‌الله مسیح دستور می‌دهد تا حاشیه‌ی دور استخر را حاشیه‌سازی کنند. اولین کارش حاشیه‌سازی دور استخر بود، البته به شکل امروزی نبوده، استخر را گودبرداری کردند و جاده را عریض کردند. محمددوست می‌گوید خیابان دور استخر لاهیجان طی یک شبانه‌روز بصورت کامل آسفالت شد و حاشیه‌سازی طی یک هفته بی‌وقفه انجام شد (شکل ۶). پس از آمدن پهلوی دوم و همسرش، شهردار لاهیجان دستور دادند که تمام خیابان را تعطیل کنند تا هیچ عبوری و مروری در حاشیه‌ی خیابان استخر صورت نگیرد. جلوی استخر برای نشستن فرح پهلوی و پهلوی دوم فراهم شد و در استخر تاریخی قایق سواری کردند و به شکار مرغان مهاجر پرداختند.

محوطه‌ی کوشک، حد فاصل کوشک، محلی قرار دارد به نام کول‌پشته، کول پشته یک واژه‌ی گیلکی است. کول به معنای تپه و پشته یعنی جایی که بلندی است و پشت آن آب جمع می‌شود (شکل ۷ و ۸). به کوشک میانی استخر هم

^۱ اظهارات شفاهی آقای فریدون محمد دوست عکاس معروف لاهیجان وی طی عکاسی و بازدید و به واسطه‌ی علاقه‌ی وافرش به آثار باستانی لاهیجان، عکس‌های جالب توجه‌ای را در دهه ۳۰، ۴۰ و ۵۰ هجری شمسی به ثبت رسانده است.

میان پشته می‌گفتند، میان پشته نیز به بنایی گفته می‌شد که در وسط استخر ساخته شده بود. آقای محمدی دوست اذعان داشتند که در زمان قدیم، برجکی محل دیده‌بانی بود و بعد کم‌کم اطاقک شد که مردمان زمان‌های بعد قهوه‌خانه‌ای درست کردند و در آنجا به صید ماهی و شکار پرنده‌های مهاجر می‌پرداختند. با توجه به بازدیدی که ایشان در سال ۱۳۲۰ هجری شمسی از بنای میانی استخر داشتند و برای عکاسی به آنجا رفته بودند، چنین اذعان دارند که آجرهای قرمز رنگی را دیدند و پایه‌های خشت که در سطح محوطه ریخته بود. ابعاد خشت‌ها ۲۰×۲۰ سانتی‌متری و قطر آن ۵ سانت بوده است، درست همان آجرهایی که در بنای مسجد چهارپادشاهان و شیخ‌زاهد گیلانی هم‌اکنون نیز دیده می‌شوند، این بناها هم‌زمان با کوشک لاهیجان ساخته شده‌اند.^۱ طبق شواهد و قرائن در زمان آل کیا در گیلان، کارگاه آجرپزی در لاهیجان وجود داشت که آجر تولید می‌کردند.

شکل ۶. نمایی از استخر لاهیجان، ۱۳۴۵ (مأخذ: محمدی دوست، ۱۳۹۶: ۲۸)

شکل ۷. محل ورودی به حاشیه‌ی استخر به زبان گیلکی: (کول پشته)، ۱۳۳۴ (مأخذ: محمدی دوست، ۱۳۹۶: ۳۳)

^۱ اظهارات شفاهی آقای فریدون محمد دوست

شکل ۸. درخت کهنسال حاشیه‌ی شمال شرقی استخر، ۱۳۳۴ (مآخذ: محمدی دوست، ۱۳۹۶: ۳۷)

بعضی شعرا در وصف استخر و کوشک میانی لاهیجان از آن با نام سبزه میدان به یاد آورده‌اند.
آن صفایی که در جهان دارد سبزه میدان لاهیجان دارد
شاعری دیگر گفته:

صحرا و کوه و میرشهید سطلخ^۱ آب او آب باشد و همه‌ی دیگران سراب
و دیگری گوید:
صحرا و کوه و میر شهید و سطلخ آن عیبش مکن که خال رخ هفت کشور است
(مهدوی لاهیجی، ۱۳۸۹: ۱۷۵)

و شاعر دیگری چنین می‌سراید:

خاصه اطراف کوه شاه‌نشین مرکز چای لاهیجان باشد
سبزه‌زاری است در کناره‌ی آن استخریش در میان باشد
از گل جاودان نموداری از بهشت صفا نشان باشد
(لاهیجی، ۱۳۴۲: ۱۷۸)

«سفرنامه‌ی سعید نفیسی به گیلان در نوروز ۱۳۰۶ش»، سلسله یادداشت‌هایی است که مرحوم سعید نفیسی روزنامه‌نگار و نویسنده‌ی شهیر در مسافرت نوروزی خود به شهرهای شمالی کشور در اوایل دوره‌ی رضاشاه، نگاشته است. نفیسی این یادداشت‌ها را طی سفر ۱۲ روزه‌ی خود (از ۱-۱۲ فروردین ۱۳۰۶ش) از راه‌ها و شهرهای مختلف گیلان کسب کرده و با عنوان «در آستانه‌ی بهشت، مناظر طبیعی و تمدن جدید در گیلان» در روزنامه‌ی ایران جوان، طی دو قسمت در اوایل اردیبهشت ۱۳۰۶ هجری شمسی منتشر کرده است. در ارتباط با استخر لاهیجان و کوشک داخل استخر آن، اطلاعاتی را

(^۱) سطلخ در گویش گیلکی به معنای استخر است.

به دست می‌دهد: «هیچ شهری موقعیتی به این خوبی ندارد. مثل این است که کوه‌ها را از مخمل سبز فرش کرده باشند. در آن میان گاهی درخت میوه‌داری شکوفه کرده است، مثل بوته‌های مخمل است که با گلابتون یا مفتول‌های نقره بافته‌اند. باغ‌های چای، سبزی تیره‌ی مخصوصی دارد که برای استراحت چشم گیاهی خوش رنگ‌تر از آن نیست. مزارع برنج را که تازه مشروب کرده بودند از دور چون آئینه بزرگی است که آسمان برای تماشای چهره‌ی خود در روی زمین گذاشته است. شب‌ها، ستاره‌ها در آن منعکس بود مثل این بود که یک مشت ذرات طلا روی آبیگینه ریخته‌اند. دو شب باران بارید. صبح از طلوع آفتاب هوا به قدری شفاف بود که شخص تصور می‌کرد از شیشه براق نگاه می‌کند. استخر لاهیجان در کنار کوه مثل یک لکه‌ی سیماب در طبق بزرگ و در قسمت میانی استخر بنایی احداث شده است و همچون نگینی در شهر می‌درخشد» (۱۳۰۶: ۴۴). همانطور که مشخص است پس از تشریح از شهر لاهیجان و مناظر وصف‌ناپذیر آن و در نهایت از استخری که در مرکز شهر لاهیجان وجود دارد و به کوشک داخل استخر اشاره‌ای کرده است که این اثر همچون ماه تابناکی در شهر می‌درخشد.

از دیگر نمونه‌ها «سفرنامه‌ی علی‌اکبر سیاسی به گیلان در شهریور ۱۳۰۶» سلسله یادداشت‌هایی است که مرحوم علی‌اکبر سیاسی یکی از اعضای جمعیت مؤسس روزنامه‌ی ایران جوان و پدر روانشناسی جدید در ایران در مسافرت تابستانی خود به خطه‌ی گیلان اوایل روی کار آمدن رضا شاه، نگاشته است. سیاسی این یادداشت‌ها را طی سفر ده روزه خود (از ۲۵ شهریور-۳ مهر ۱۳۰۶) از راه‌ها و شهرهای مختلف این استان کسب کرده و با عنوان «از تهران به پهلوی» در روزنامه‌ی ایران جوان طی ۹ قسمت روزهای ۶ آبان-۲۷ دی ۱۳۰۶ ش. منتشر کرده است. نویسنده این یادداشت‌ها که خود از نخستین جوانان تحصیل کرده، شاخص و متجدد آن سال‌ها بوده در نوشته‌های خود سعی دارد شمه‌ای از مشاهدات سفر خود در شهرهای سرزمین سرسبز گیلان درباره‌ی وضعیت جاده‌ها، اوضاع عمومی و شیوه‌ی زندگی و شرایط عمرانی، امنیتی، بهداشتی و معیشتی شهرهای آن منطقه و بالاخره آنچه که در این ده روز توجهش را جلب کرده است به شکل اجمالی به مخاطبان روزنامه منعکس کرد. بخشی از توصیفات وی در ارتباط با لاهیجان چنین آمده است: «سبزه میدان لاهیجان در خارج از شهر واقع و عبارت از میدان وسیعی است که چمن پوشیده شده، در انتهای آن استخر عظیمی است که آب آن مصرف برنج‌کاری ذخیره می‌شود، در مرکز این استخر بنایی وجود دارد که دور تا دور آن را آب فرا گرفته و محل دسترسی به بنا با پل بود. قسمتی از این استخر محدود به کوهی می‌باشد که اهالی آن را «شیطان‌کوه» نام داده مدعی هستند که در قلعه‌اش چاهی است که اقامتگاه شیطان است و تاکنون هیچ‌کس جرأت نکرده از آن پایین برود (۱۳۰۶: ۷۶). وی، کاربری این استخر را که برای مصارف آبیاری مزارع بوده، اشاره دارد.

از دیگر اشارات می‌توان به سفرنامه‌ی استرآباد و مازندران و گیلان (سال وروی: ۱۲۷۶ هـ.ق) این سفرنامه تألیف میرزا ابراهیم گیلانی است. وی دستیار درن، ایران‌شناس آلمانی تبار بود که برای گردآوری اطلاعات و مطالعه درباره‌ی اقوام ساکن حاشیه‌ی دریای خزر، به گیلان آمد وی درباره‌ی شهر لاهیجان و کوشک واقع در آب شیطان‌کوه چنین نگاشته است: لاهیجان: ...خارج شهر، میدان سبزه‌زار دلگشا دارد که مشهور است به سبزه‌میدان که آخرش اسطوخ پر از آب می‌باشد که در وسطش خشکی است. شهر لاهیجان از بناهای قدیم است و مربع می‌باشد که عرضش چند قدم کمتر است. طولاً از پای کوه که شعرباف محله است الی سرپل ذهاب آجری که پُردسر می‌گویند و عرضاً غریب‌آباد الی تکیه‌ی آقا است و حاکم و صاحب اختیار لاهیجان عالیجاه میرزا محمدعلی خان است که حکمران و مالک سی صد و شصت قریه می‌باشد... دیگری سفرنامه‌ی (میرزا محمد حسین فراهانی- سال ورود: ۱۳۰۲ هـ.ق) است. میرزا محمدحسین حسینی فراهانی (۱۲۶۴-۱۳۲۵ هـ.ق)، فرزند میرزا محمد مهدی فراهانی، شاعر و خوش‌نویس عصر فتحعلی، او از مقربان ناصرالدین شاه بود. وی در سال ۱۳۰۲ هجری قمری در جریان سفر به مکه، به فرمان شاه سفرنامه‌ی مفصلی نوشت و لقب ملک‌الکتاب گرفت. توصیف خوبی از کوشک واقع در آب شیطان‌کوه و ابعاد استخر آن به دست داده است: «لاهیجان در طرف شرقی شهر صحرايي است مسطح و فضایی است مربع که به سبزه‌میدان موسوم است و این صحرا ربع مستطیل و طول آن

هشتصد قدم و عرضش چهارصد و پنجاه قدم است و در بخش شرقی این دریاچه کوه بلندی است (شیطان کوه) که دریاچه متصل به کوه است و سطح این کوه پُر گل و لاله و سبز است و تک تک درختان جنگلی دارد و رشته‌ی این کوه تا ولایت طبرستان کشیده و به خوش وضعی این میدان و دریاچه و کوه کمتر دیده شده است و منبع آب این دریاچه از آب باران این کوه و از فاضل آب رودخانه‌ای است که کنار شهر می‌گذرد و مشرف بر این دریاچه است؛ و این سبزه‌میدان و دریاچه مستحذات خان احمدخان است که از سلاطین گیلان و دارالملک او لاهیجان و داماد شاه اسمعیل صفوی بود و در زمان شاه عباس اول از سلطنت خلع و در بدر شده، پناه به سلاطین عثمانی برد... دریاچه و مرداب لاهیجان: ... و در انتهای این صحرا (سبزه‌میدان) از طرف شرق دریاچه‌ای است که هزار قدم طول و چهارصد و پنجاه قدم عرض دارد. این دریاچه در بهار و تابستان پر آب است و در پاییز و زمستان آبش به جهت زراعت به مزارع اطراف می‌رود و سطح دریاچه در نبودن آب، در کمال خضرت و صفا است و اطراف این دریاچه درخت‌های بید مرتباً غرس نموده‌اند» (حسینی فراهانی، ۱۳۶۲: ۳۲-۵۹، ۲۶۸-۲۸۴) (۷۰). همانطور که مشخص است شاه عباس اول به حاکم لاهیجان (خان احمد خان، آخرین حاکم از سلسله آل کیا در گیلان) حمله کرده و خان احمد از مقر حکومت فرار کرده و به دربار عثمانی رفته بود و در همین اثنا شاه‌عباس اول دستور به ساخت این عمارت در قسمت میانی دریاچه می‌دهد. وی در ادامه به درختانی بیدی که در دور تا دور استخر کاشته شده، اشاره کرده است.

تاریخ عالم‌آرای عباسی در صحبت از وقایع سال بیست و هشتم سلطنت شاه عباس اول (۱۰۲۳ هـ ق) ورود شاه عباس به لاهیجان را چنین توصیف می‌کند: «شاه عباس پس رشت به خطه لاهیجان تشریف بردند. اهالی آن ملک به لوازم خدمتگزاری قیام نموده بر دور اصطلاح آنجا (تلفظ محلی استخر) که در دامنه‌ی کوه مشهور به «جهود کلایه» واقع و از بزرگی دریاچه می

توان گفت و در میان حقیقی باغچه و تالاری ترتیب یافته که به کشتی و زورق به آنجا آمد شد، می‌شد و فی‌الواقع جایی نزه و مکانی مرغوب است، چهار طاق بسته چراغان کرده بودند و از وفور اخلاص خوب رویان یوسف لقاء و ساده رخان مه سیمما از شهر و مواضع جمع آورده در زورق‌ها و کشتی‌ها نشسته در آن دریاچه سیار و مسرت بخش خاطر مهر آثار بودند و قریب یک هفته به مسرت و شادمانی گذرانیده، بعد از آنجا متوجه مازندران بهشت نشان شدند (ترکمان ۱۳۹۲: ۷۸۹). در این بیان به روشنی از چهارطاقی چراغانی یاده کرده که از چهار طرف نمایان است و این ساختار در واقع همان کرسی‌ای است که در دیگر نمونه‌ها، کوشک اصلی بر فراز آن ساخته شده است؛ وی به قایق‌های کوچکی اشاره دارد که در دریاچه رفت و آمد داشتند، شاید محل دسترسی عمارت در ابتدا با قایق صورت می‌گرفت و بعدها پلی سی و دو چشمه که هم‌اکنون نیز وجود دارد، ساخته شده است.

رابینو توصیفات جالبی از لاهیجان، کوشک و استخر شیطان کوه آورده است که به شرح ذیل است: «لاهیجان از شهرهای قدیمه گیلان است و مشهور مابین گیلانی‌ها این است که بناهای لاهیج بن نبی علیه‌السلام است. ولی در تواریخ ندیدن که لاهیج نام پسر حضرت نوح باشد، ممکن است لاهیج نامی، غیر پسر نوح، بانی این شهر بوده است. و سابقاً آبادی این شهر بسیار و خلقت بی‌شمار و اغلب دارالملک گیلان بود و چند حادثه‌ای عظیمه‌ی آسمانی اسباب خرابی آن گشت... و در قلعه‌ی کوه مشرف بر دریاچه، آثار عمارتی هست که آن‌جا را شاه‌نشین می‌نامند. این عمارت از بناهای خان احمدخان است. و عمارتی که میرزا کاظم خان، برادر امین خان دیوان، در کوه مشرف به دریاچه بنا نموده و موسوم به منظره و خیلی خوش‌منظر و باصفاست و همین سمت در کنار این صحرا بعضی خانه‌ها هم هست که منظرشان این دریاچه و صحرا می‌شود. صاحب عالم‌آرا می‌نویسد که شاه عباس اول بعد از آن که خان احمدخان را فراری داد، عمارت در وسط دریاچه را نابود و بر روی پایه‌های بنا کاخ دیگری بنا نهاد و الان آثار پایه‌های این قصر معلوم است. در شوال سال ۱۰۰۰ هجری شاه عباس به گیلان آمد و دستور داد باغی را که در مقابل جلوخان قصر بود و انواع و اقسام گلها و میوه‌ها در آن دیده

می شد خراب کردند و ۲۰۰۰ جریب زمین را که بعدها سبزه میدان نامیده شده به زمین چوگان بازی تبدیل نمودند و اطراف آن درخت کاشتند». (رابینو، ۱۳۷۴: ۳۳۹).

رابینو اشارات دیگری در باب عمارت واقع در آب لاهیجان داشته و داستان جالبی را تشریح کرده است: «در شرق شهر لاهیجان محلی است به نام سبزه میدان که روبروی آن کوههایی کم ارتفاع و پردرخت به طرز جالب و زیبایی قرار دارد و شاهنشین نامیده می شود. در پایین این کوهها ارتفاعات دیگری به نام کوههای سمام قرار دارد که قلههای آنها از برف پوشیده شده است. در آنطرف سبزه میدان که به پای شاهنشین می رسیم استخری است که ۷۰۰ پا طول و ۲۰۰ پا عرض دارد و به منظور انبار کردن آب برای استفاده در امر آبیاری از آن استفاده می کنند. این استخر گاه گاهی خشک می شود. جزیره ای در وسط این استخر قرار دارد و در آن عمارتی ساخته اند. امین الدیوان درباره ی این استخر داستان جالبی برای من نقل کرده است؛ وی چنین گفت: وقتی چند نفر روس مهمان شاه عباس بودند، این پادشاه می خواست تا قدرت فوق العاده ی خود را در مورد مردم و حتی حیوانات قلمرو خویش به رخ آنها بکشد. او به خدمتکارانش سپرد همینکه فرمانش را درباره ی ساکت کردن صدای قورباغه های استخر شنیدند بادکنک های باد کرده ای که همراه خواهند داشت در آب بیندازند تا قورباغه ها به گمان اینکه مارها به آنها هجوم آورده اند به وحشت افتاده و خاموش شوند. (رابینو، ۱۳۷۴: ۳۴۶-۳۴۵).

عبدالفتاح فومنی مؤلف کتاب تاریخ گیلان است. وی به تشریح حکام محلی گیلان پرداخته، این کتاب وقایع رخ داده بین سالهای ۹۲۳ تا ۱۰۳۸ هجری / ۱۵۱۷-۱۶۲۸ میلادی را پوشش می دهد. آنچه عبدالفتاح فومنی در کتاب خود درباره ی گیلان از استخر لاهیجان و آمدن ایلچی جهانگیر از دربار هند به شهر لاهیجان خبر می دهد که خود معرف قدمت این دریاچه و تاسیسات آن است: «و در شهر جمادی الاول (لوی یثل) شاه عباس به اتفاق خان خانان که ایلچی بندگان نواب شاه سلیم فرمانفرمای هندوستان بود از قزوین عازم سیر و شکار ممالک دار المرز شده به تخت لاهیجان نزول اجلال فرموده بود، هر روز در نصف روز بمیدان کنار اسطخل (استخر) به اتفاق خان عالم و اجله مقربان و جمله مخصوصاً بچوگان بازی و قبق اندازی اشتغال می فرمودند (مومنی، ۱۲۷۴: ۱۷۱). کتاب ذیل تاریخ عالم آرای عباسی از استخر لاهیجان برای برگزاری جشن نوروز توسط شاه صفی، حکایت دارد (۱۰۴۷ هـ ق): «بعد از رشت طریق وصول به خطه لاهیجان پیمودند و چون ققبل از ورود موبک مسعود جوانب اسطخل کنار میدان لاهیجان را به موجب فرمان لازم الاذعان مهیای چراغان کرده بودند. شبیدر عمارات واقعه در میان آن دریاچه بساط انبساط و میگساری گسترده گلچین سیر چراغان گردیدند و ...» (ترکمان، ۱۳۱۷: ۲۳۷). این گزارش مربوط به حوادث هجری است و بیانگر قدمت احداث استخر لاهیجان است.

از دیگر متون تاریخی می توان به مکزی کسنول انگلیس در گیلان به سال ۱۸۵۸ میلادی سفری از رشت به استرآباد نموده و در سفر به لاهیجان هم از استخر لاهیجان گزارشی دارد: «از سبزه میدان گذشتیم و از راه باریکی به سوی شرق رهسپار شدیم، این راه از کنار استخر یا دریاچه کوچکی که تا پای شاهنشین امتداد داشت می گذشت. عرض آن ۲۰۰ قدم و طول آن ۷۰۰ قدم بود. از آب آن برای زراعت استفاده و گاهی تقریباً خشک است. جزیره کوچکی با یک عمارت قدیمی که در زمان شاه عباس اول ساخته شده بود، به چشم می خورد (مکزی، ۱۳۵۹: ۲۸-۲۷). اشارات مکرر منابع تاریخی بر کاربری استخر لاهیجان نشان می دهد که به دست شاه عباس اول ساخته شده است. همراهی سفیر جهانگیر مغولی هند با شاه عباس در عزیمت به سوی استخر لاهیجان تقلید از چنین بناهایی را از شبه قاره و فراگیر شدن آن در ایران عصر صفویه را قوت می بخشد. سفرنامه بوهلر معروف به جغرافیای رشت و مازندران شرح سفری است که موسیو بوهلر فرانسوی سرتیپ دربار ناصرالدین شاه نوشته و از خود به یادگار گذاشته است. وی در سال ۱۲۲۹ (هـ ق) از لاهیجان دیدن کرده و این شهر و استخر لاهیجان را چنین تشریح کرده است: «خانه های لاهیجان تفاوت بسیاری با خانه های سایر ممالک ایران دارد. یک نمونه از این بناها در شیطان کوه لاهیجان است. عمارتی در وسط استخر ساخته شده، مثل آن که در خانه های لاهیجان جمیعاً از چوب و تخته است و دو مرتبه ساخته شده است و سفال پوش می باشد و اطراف آن غلام گردش چوبی دارد و طره های بلند از چوب بر آن عمارت کوبیده اند (بوهلر، ۱۳۵۷: ۱۴) (شکل ۴). توصیفات وی از کوشک داخل این استخر

توصیفات قابل توجهی را به دست می‌دهد، وی از فضاهای معماری و ابزار به کار رفته در ساخت بنا همچون چوب و تخته که لمبه کوبی شده‌اند و از سقف سفالی این کوشک که بارزهی معماری سنتی گیلان است و هم‌اکنون در معماری روستایی و کهن گیلان دیده می‌شود؛ همچنین از غلام‌گردشی که از جنس چوب است، صحبت می‌کند که در ادبیات معماری دیواری است حائل میان حرم‌سرا و دیوانخانه و یا همان راهرو، کریدور که در لغت‌نامه‌ی دهخدا به معنای اطاقی که میان دو اطاق واقع شود و به هر دو آنها راه داشته باشد؛ ایوان دور عمارت گفته می‌شود (معین ۱۳۵۰: ۷۷۵).

نتیجه‌گیری:

معماری دوران اسلامی در اواخر سده‌های میانه و متأخر، به تجربه‌های جدیدی دست یافت که یکی از مهمترین‌شان آب‌پردازی در حوزه معماری منظر بود. گزارش‌های جغرافیانگاران، قراین تاریخی و شواهد معماری نشان می‌دهند که این تجربه برگرفته از معماری منظر هندو است. نخستین سلاطین مسلمان شبه‌قاره که از سرزمینی با اقلیم سرد و خنک برخاسته بودند، به ساخت این تال‌ها/ آبگیرها مبادرت ورزیدند تا ضمن تعدیل هوا در اقلیم حاره‌ای شبه‌قاره، منبع آب بزرگی را برای تأمین نیاز ساکنین شهرها فراهم کنند. قراین تاریخی نشان می‌دهند که غیر از کارکردهایی که از آن گذشتیم، تال‌ها به منظوره‌های دیگری نیز مورد استفاده قرار می‌گرفتند؛ شکار پرندگان آبی، صید ماهی و شکار چهارپایانی که این تال‌ها را به منزله آبشخور استفاده می‌کردند. تعلق خاطر به طبیعت سلاطین مسلمان هند که پیش از آن در آسیای میانه و افغانستان به دلیل محدودیت‌های طبیعی امکان بروز نیافته بود، گاه در هیأت کوشک‌ها و عمارات واقع در آب آشکار شد. نمایش خیره‌کننده‌ی نورپردازی کوشک‌ها و سطح آبگیر تال‌ها در جشن‌های درباری در شب با کمک چراغ‌ها و فانوس‌ها، انگیزه‌ی دیگری بود که در شبه‌قاره به صورت رسم درباری و در ایران به صورت موردی در داشتن چنین معماری منظری مؤثر افتاد. به این انگیزه‌ها می‌توان اندیشه‌های جاه‌طلبانه را افزود؛ معماری منظر که پیش از آن در هیأت باغ‌ها و چهارباغ‌ها بلوغ یافته بود، روح بلندپرواز کارفرمایان و هم معماران مناظر را تسکین نمی‌داد، از این‌روی، در اندیشه‌ی طرح‌های نویی بودند که دراندازند، آب‌پردازی با ساخت تال‌ها و کوشک‌های میان‌شان، بخشی از پاسخ به آن نیاز بود. به دلیل استعداد طبیعی، در دوران اسلامی نخستین بار این گونه از معماری منظر در شبه‌قاره برپا شد. به دلیل روابط گسترده‌ای که در اواخر سده‌های میانه و متأخر میان ایران و شبه‌قاره برقرار شد، عمارت واقع در آب به معماری ایران نیز ورود کرد؛ اما برخلاف جغرافیای اصلی، محدودیت‌های طبیعی مانع از فراگیری آن در سراسر ایران و در شماری قابل مقایسه با شبه‌قاره شدند. یکی از مهم‌ترین کوشک‌های واقع در آب که جزء قدیمی‌ترین نمونه‌ها از این الگوی معماری در ایران محسوب می‌گردد، کوشک شیطان‌کوه لاهیجان است. این کوشک در زمان آخرین پادشاه از دودمان محلی آل‌کیا (خان‌احمد گیلانی) در گیلان، در بستر طبیعی یک استخر وسیع و با کوشکی در میان آن ساخته شد و با توجه به قدرت رسیدن او، شاه عباس دستور به تخریب آن داد و بر روی پایه‌های همان بنا، کوشکی دیگر به‌دستور وی ساخته شد کوشک شیطان‌کوه در یک اشکوب ساخته شده و الگوی ساختش هشت‌بهشت است. گنبدخانه‌ای مرکزی دارد که هر سمتش به صفه‌ای راه می‌یابد. به‌طوریکه منابع تاریخی از کوشک شیطان‌کوه لاهیجان با عنوان «چهار طاقی چراغان» یاد می‌کنند. با استناد بر متون تاریخی و توصیفات که سفرنامه‌نویسان از این کوشک تاریخی داشته‌اند و با بازسازی طرحی شماتیک از این کوشک، در طراحی آن به روشنی برگیره‌های معماری ایرانی را در کارشویو، عناصر معماری و گاه آرایه‌ها می‌توان دید. مربع نه‌بخشی برون‌گرا در این اثر، بی‌کم و کاست، تداوم الگوی هشت‌بهشت در معماری ایرانی است که به شبه‌قاره نیز وارد شده بود. الگوی غالب در طراحی این کوشک، «هشت‌بهشت» است و در یک اشکوب ساخته شده‌اند. بی‌هیچ تردیدی نمای عمومی کوشک لاهیجان، شباهت زیادی با نمای کوشک نمکدان اصفهان و کوشک حیاط بهشت‌باغ در احمدنگر دارد و از لحاظ الگوی ساخت قابل مقایسه با پلان کوشک نمکدان گازورگاه هرات و کوشک جال‌محل در هند است. نمای بیرونی بام در این کوشک به‌وسیله پنج چهرتری/ کلاه‌فرنگی هندی، آراسته شده است. بی‌گمان این عناصر برگرفته از معماری کهن شبه

قاره است. در وجهی عملکردی، این عناصر جریان هوا را در عمارت تسریع می‌بخشند و به‌نوعی جدای از جنبه‌های زیبایی‌شناختی، در تعدیل هوا نیز بسیار مؤثرند. در کنار الگوی عمارت و تاق‌نماهای بیرونی، به‌صورتی ویژه ترکیبی از معماری بومی شبه قاره و ایرانی را به‌نمایش گذاشته‌اند.

با استناد بر قرائن تاریخی مصالح به‌کار رفته در آن از چوب ساخته شده و بامش سفالی بوده و الگوی ساختش با توجه به توصیفات سفرنامه نویسان درست همان‌الگویست که در دیگر عمارات واقع در آب شبه‌قاره و ایران دیده می‌شود. سقف سفالی و مصالحی همچون چوب در ساخت عمارت، نشان‌دهنده شناخت معماران با توجه به اقلیم منطقه در آن دوره را نشان می‌دهد. دسترسی به کوشک در ابتدا با قایق صورت می‌پذیرفت و بعدها برای دسترسی به کوشک پلی با سی و دو چشمه ساخته شده است که هم‌اکنون نیز وجود دارد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد کاربری کوشک واقع در آب لاهیجان به‌شرح زیر است: کاربردهای زیباشناختی همچون زیبایی انعکاس مناظر آب در روز و انعکاس نورپردازی در شب که این جلوه از معماری منظر با عنوان «مهمت‌باغ» لقب گرفته‌اند. این کوشک برای تعادل هوا و استفاده از نسیم خنک آب برای استراحت در گرمای هوا، آسایش امنیت و دوری از سرو صدا و شلوغی برای شاه عصر صفوی معطوف می‌گشت. کاربری دیگر این استخر برای مصارف کشاورزی استفاده می‌شد و منبع آب مناسبی برای ذخیره‌ی آب بوده و در زمان کمبود آب و خشکسالی از آن استفاده می‌شد، بطوریکه هم‌اکنون از استخر برای آبیاری مزارع استفاده می‌شود. از دیگر کاربری‌ها می‌توان به چوگان‌بازی و قیپ‌اندازی در کوشک واقع در آب لاهیجان اشاره کرد که به‌دستور شاه‌عباس اول در این عمارت برپا شد. از سرگرمی‌های دیگر در استخر لاهیجان می‌توان به قایق‌سواری اشاره کرد. گاهی نیز برای استقبال و پذیرایی از مهمان درباری و برگزاری جشن‌های نوروز در زمان شاه صفی اشاره کرد.

سپاسگزاری

در این‌جا شایسته است تا از جناب آقای فریدون محمد دوست (از عکاسان قدیمی شهر لاهیجان) بابت در اختیار گذاشتن عکس‌های قدیمی استخر شیطان کوه و کوشک میانی آن و همچنین بابت تمام اطلاعات خوب و دقیق که از این کوشک در اختیار ما قرار دادند، سپاسگزاری کنیم.

فهرست منابع

۱. امین‌الدوله، میرزا علی‌خان (۱۳۵۴). سفرنامه‌ی امین‌الدوله. به کوشش اسلام کاظمیه. تهران: توس.
۲. اشراقی، احسان (۱۳۵۶). گیلان در حکومت صفوی، تاریخ، گروه تاریخ دانشگاه تهران: دانشکده‌ی ادبیات و علوم انسانی، شماره‌ی ۲.
۳. ابونصر هروی، قاسم بن یوسف (۱۳۶۵). ارشادالزراعه. به اهتمام محمد مشیری. تهران: جهاد دانشگاهی.
۴. الاصفهانی، محمدمهدی بن محمدرضا (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف الاصفهان. به تصحیح: منوچهر ستوده. تهران: امیر کبیر.
۵. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۳۷۶). سفرنامه ابن بطوطه. ج ۲، ت: محمد علی عبدالله موحد ابطحی. تهران: انتشارات آگه.
۶. اصلاح عربانی، ابراهیم (۱۳۷۴). کتاب گیلان. تهران: گروه پژوهشگران ایران.
۷. انصاری، مجتبی (۱۳۸۹). باغ ایرانی، زبان مشترک منظر در ایران و هند. مجله منظر. ۳ (۱۳): ۱۱-۶.
۸. بوهلر (۱۳۵۷). سفرنامه جغرافیای گیلان و مازندران. به کوشش: م-پ-جکتاکی. لاهیجان: گیل.
۹. پارسادوست، منوچهر (۱۳۸۸). شاه‌عباس اول، ج ۱، تهران: سهامی انتشار.
۱۰. پتروچیولی، آتیلیو (۱۳۹۲). باغ‌های اسلامی معماری، طبیعت و مناظر. ت: مجید راسخی، تهران: روزنه.

۱۱. ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۱۷). ذیل تاریخ عالم آرای عباسی. تصحیح سهیلی خوانساری. تهران: چاپخانه اسلامیہ ترکمان.
۱۲. اسکندربیگ (۱۳۹۲). تاریخ عالم آرای عباسی. به اهتمام ایرج افشار جلد دوم. چاپ پنجم. تهران: امیر کبیر.
۱۳. جهانگیر گورکانی. نورالدین احمد (۱۳۶۰). جهانگیرنامه یا توزک جهانگیری. به کوشش محمد هاشم، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۱۴. جودکی عزیزی، اسدالله و سیدرسول موسوی حاجی. (۱۳۹۴). پژوهشی در الگوی هشت‌بهشت در دو الگوی ادبیات و معماری. مجله‌ی کهن‌نامه ادب فارسی، سال ششم، شماره چهارم، صص ۸۹-۱۱۰.
۱۵. جودکی عزیزی، اسدالله و سیدرسول موسوی حاجی (۱۳۹۶). مطالعه‌ی کوشک‌ها و آرامگاه‌های چند اشکوبه در شبه‌قاره‌ی هند، ایران و آسیای میانه. فصلنامه‌ی مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان. سال نهم شماره‌ی ۳۰، صص ۴۷-۶۸.
۱۶. حسینی فراهانی، میرزا محمدحسین (۱۳۶۲). سفرنامه‌ی میرزامحمدحسین فراهانی. به کوشش مسعود گلزاری. تهران: فردوسی.
۱۷. حیدرنتاج، وحید (۱۳۹۳). بررسی نقش آب و منظر در باغ عباس‌آباد. مجله مطالعات هنر بومی. شماره دوم، صص ۱۱۳-۱۲۴.
۱۸. حیدرنتاج، وحید (۱۳۹۶). نقش عناصر منظر (آب و بستر جغرافیایی) در شکل‌گیری باغ بحرالارم بابل. مجله باغ نظر. سال چهاردهم. شماره ۵۴. صص ۲۰-۵.
۱۹. خواند میر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین (۱۳۷۲). مآثر الملوک: به ضمیمه خاتمه الاخبار و قانون همایونی. تصحیح: هاشم محدث. تهران: موسسه خدمات فرهنگی رسا.
۲۰. دلاواله، پیترو (۱۳۴۸). سفرنامه پیترو دلاواله. ترجمه‌ی شعاع‌الدین شفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۱. رابینو، هل (۱۳۷۴). ولایات دارالمرزایران-گیلان. ترجمه: جعفر خمایی‌زاده. رشت: طاعتی.
۲۲. روملو، حسن بیگ (۱۳۸۴). احسن‌التواریخ، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.
۲۳. سرخیل، فاطمه (۱۳۸۶). روابط صفویان و گورکانیان هند. فصلنامه تاریخ اسلام. شماره ۳۰. صص ۱۶۲-۱۳۳.
۲۴. سلطان‌زاده، حسین (۱۳۷۸). تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل. تهران: دفتر پژوهش‌های میراث فرهنگی.
۲۵. سلطان‌زاده، حسین، سلطان‌زاده، علی‌رضا. ۱۳۹۶. اهمیت آب و عناصر آب و عناصر آبی در باغ ایرانی. مجله منظر. شماره‌ی ۱۳، صص ۱۹-۶.
۲۶. شکاری نیری، جواد (۱۳۹۸). بررسی جایگاه چشمه عمارت در باغ‌سازی ایرانی و گستره آن. دو فصلنامه اندیشه‌ی معماری. شماره‌ی پنجم. صص ۲۱۳-۱۹۰.
۲۷. طاهری، ابوالقاسم (۱۳۴۷). جغرافیای تاریخی گیلان، مازندران، آذربایجان از نظر جهانگردان. تهران: شورای مرکزی جشن شاهنشاهی تهران.
۲۸. عباسی، هوشنگ (۱۳۸۶). گیلان در سفرنامه‌های سیاحان ایرانی رشت: فرهنگ ایلیا.
۲۹. فومنی، عبدالفتاح (۱۳۷۴). تاریخ گیلان. مترجم: برنهارد دارن. روسیه رفیعی مهرآبادی. تهران: انجمن آثار ملی.
۳۰. فاطمی، مهدی (۱۳۹۸). باغ بهلگرد. نمونه اولیه و الگوی باغ‌های بیرجند. مجله‌ی منظر. شماره ۱۱. صص ۱۳-۶.
۳۱. قلی‌شاملو، ولی قلی بن داوود. ۱۳۷۱. قصص‌الخاقانی. ج ۱. تصحیح: سید حسن سادات ناصری. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاداسلامی.
۳۲. کخ، ابا (۱۳۷۳). معماری هند در دوره‌ی گورکانیان. ترجمه: حسین سلطانزاده. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۳۳. لاهیجی، کیومرث سپهر (۱۳۴۲). گلزار سپهر، تبریز: چاپخانه شرکت سهامی چاپ.

۳۴. معین، محمد (۱۳۵۰). فرهنگ فارسی، تهران: هنرور.
۳۵. مکنزی، چارلز فرانسیس (۱۳۵۹). سفرنامه شمال. ترجمه: منصوره اتحادیه. تهران: گستره.
۳۶. ملکونوف، عزالدوله (۱۳۶۳). سفرنامه ایران و روسیه. تهران: انتشارات دنیای کتاب.
۳۷. محمدی دوست، فریدون (۱۳۹۶). لاهیجان قدیم، انتشارات الهام اندیشه لاهیجان.
۳۸. مهدوی لاهیجانی، محمد (۱۳۸۹). جغرافیای گیلان، نشر: مطبعه النعمان.
۳۹. ماسهارو، یوشیدا (۱۳۹۱). سفرنامه‌ی یوشیدا ماسهارو. ترجمه‌ی هاشم رجب‌زاده. نشر آستان قدس رضوی.
۴۰. منصور، مریم‌السادات (۱۳۹۸). آب، منشاء زیبایی در باغ ایرانی. مجله نظر. شماره ۱۱. صص ۳۲-۴۳.
۴۱. نویدی، زین‌العابدین بن عبدالمومن (۱۹۷۴). آیین اسکندری؛ با مقدمه ابوالفضل هاشم اوغلی رحیموف. مسکو: اداره انتشارات دانش.
۴۲. ناصرالدین‌شاه قاجار (۱۳۷۱). روزنامه سفر گیلان. به تصحیح منوچهر ستوده. تهران: موسسه فرهنگ جهانگیری.
۴۳. نظام شاه دکنی، خورشاه بن قبادالحسینی (۱۳۷۹). تاریخ ایلچی نظام شاه، تصحیح محمدرضا نصیری-کوئیچی هانه دا، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۴۴. نوزاد، فریدون (۱۳۷۳)، نامه‌های خان احمدخان گیلانی، تهران: بنیاد موقوفات محمود افشاری یزدی.
۴۵. نوائی، عبدالحسین (۱۳۷۷). ایران و جهان، تهران: انتشارات هما.
۴۶. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: کتابفروشی ثقفی.
۴۷. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۷۶). زاینده‌رود در گذرگاه تاریخ. مجله فرهنگ اصفهان، شماره ۵ و ۶، صص ۳۶-۴۹.
۴۸. هولستر، ارنست (۱۳۸۲). هزار جلوه زندگی، ترجمه اکسانا بهشتی، پژوهشگر: پریسا دمندان. کوشش: فریبا فرزاد. تهران: سازمان میراث فرهنگی (پژوهشگاه).

Reference

1. Amin-al-Doulah, Mirza Ali-khan (1354). *Amin al-Doulah's travel book. With the efforts of Islam Kazimieh*. Tehran: Tos. [persian]
2. Eshraghi, Ehsan (1356). *Gilan in the Safavid regime, History, Department of History, University of Tehran: Faculty of Literature and Human Sciences, No. 2*. [persian]
3. Abu Nasr Heravi, Qasim bin Yusuf (1365). *Ershad al-Zaraeh To the attention of Mohammad Moshiri*. Tehran: Academic Jihad. [persian]
4. Al-Isfahani, Mohammad Mahdi Ibn Mohammad Reza (1368). *Half of the world in the definition of Al-Isfahan*. Edited by: Manouchehr Sotoudeh. Tehran: Amir Kabir. [persian]
5. Ibn Battuteh, Muhammad Ibn Abdullah (1376). *Ibn Battuta's travelogue. Volume 2, T: Mohammad Ali Abdallah Mohd Abtahi*. Tehran: Age Publications. [persian]
6. Islah Arabani, Ibrahim (1374). *The book of Gilan*. Tehran: Iran Research Group. [persian]
7. Ansari, Mojtaba. (1389). *Iranian garden, common landscape language in Iran and India*. Manzar magazine. 3 (13): 11-6. [persian]
8. Buhler (1357). *Travelogue of the geography of Gilan and Mazandaran*. Effort: M-P-Jectaki. Lahijan: Gil. [persian]
9. Parsadost, Manouchehr (1388). *Shah-Abbas-ol, vol. 1*, Tehran: Sohami Publishing. [persian]

10. 10. Petrochepoli, Attilio. (2012). *Islamic gardens, architecture, nature and landscapes*. T: Majid Rasakhi, Tehran: Rozeneh. [persian]
11. 11. Turkman, Iskander Bey (1317). *Under the history of Arai Abbasi*. Corrected by Soheili Khansari. Tehran: Islamia Turkman Printing House. [persian]
12. 12. Skanderbeyg (1392). *History of Arai Abbasi world*. By the efforts of Iraj Afshar, the second volume. Fifth Edition. Tehran: Amir Kabir. [persian]
13. 13. Jahangir Gorkani. Nuruddin Ahmed (1360). *Jahangirnameh or Tuzak Jahangiri*. Beh-Koshesh Mohammad Hashem, Tehran: Farhang Iran Foundation. [persian]
14. 14. Jodki-Azizi, Asadullah and Seyyde rasoul Mousavi Haji. (2014). *A research on Hasht-Behesht model in two models of literature and architecture*. *Ancient Persian Literature Journal*, sixth year, fourth issue, pp. 89-110. [persian]
15. 15. Jodaki Azizi, Asadullah and Seyyed rasoul Mousavi Haji (2016). *A study of the huts and tombs of several groups in the Indian subcontinent, Iran and Central Asia*. *Sistan and Baluchistan University's Quarterly of Subcontinental Studies*. The ninth year, number 30, pp. 68-47. [persian]
16. 16. Hosseini Farahani, Mirza Mohammad Hossein (1362). *The travel book of Mirza Mohammad Hossein Farahani*. With the efforts of Masoud Golzari. Tehran: Ferdosi. [persian]
17. 17. Heydar Nataj, Vahid (2014). *Investigating the role of water and landscape in Abbas Abad garden*. *Journal of Native Art Studies*. The second issue, pp. 124-113. [persian]
18. 18. Heydar Nataj, Vahid (2016). *The role of landscape elements (water and geographic substrate) in the formation of Bahralarm Garden of Babylon*. *Bagh Nazar magazine*. Fourteenth year No. 54. pp. 5-20. [persian]
19. 19. Khand Mir, Ghiyath al-Din bin Hamam al-Din (1372). *Ma'a'er al-Muluk: with the appendix of Khatama al-Akhbar and Humayunyi's law*. Corrected by: Hashim Muhaddith. Tehran: Rasa Cultural Services Institute. [persian]
20. 20. Delavaleh, Pitro (1348). *Travelogue of Pietro Delavalle*. Translated by Shuaaouddin Shafa. Tehran: Book Translation and Publishing Company. [persian]
21. 21. Rabino, H. L. (1374). *Iran-Gilan border provinces*. Translation: Jafar Khomamizadeh. Rasht: obedience. [persian]
22. 22. Romelu, Hasan Beyg (1384). *Ahsan al-Tawarikh*, edited by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Asatir. [persian]
23. 23. Sarkhil, Fatemeh (2016). *Safavid and Gurkhanian relations of India*. *Islamic History Quarterly*. No. 30. pp. 162-133. [persian]
24. 24. Sultanzadeh, Hossein (1378). *Continuation of the design of the Persian garden in the Taj Mahal*. Tehran: Cultural Heritage Research Office. [persian]
25. 25. Sultanzadeh, Hossein, Sultanzadeh, Alireza. 2016. *The importance of water and elements of water and elements of water in the Iranian garden*. *Manzar magazine*. No. 13, pp. 6-19. [persian]
26. 26. Shekari Niri, Javad (2018). *Investigating the place of the fountain in Iranian gardening and its extent*. *Two quarterly journals of architectural thought*. The fifth number. pp. 213-190. [persian]
27. 27. Taheri, Abulqasem (1347). *Historical geography of Gilan, Mazandaran, Azerbaijan from the point of view of tourists*. Tehran: Central Council of Tehran Imperial Festival. [persian]
28. 28. Abbasi, Houshang (2016). *Gilan in the travelogues of Iranian travelers of Rasht*. Farhang Iliia. [persian]
29. 29. Fomani, Abadolfatah (1374). *History of Gilan*. Translator: Bernhard Darren. Russia Rafii Mehrabadi. Tehran: Association of National Artifacts [persian]
30. 30. Fatemi, Mehdi (2018). *Behlgerd garden the prototype and model of Birjand gardens*. *Manzar magazine*. No. 11. pp. 6-13. [persian]

31. 31. *Quli-Shamlo, Quli bin Dawood. 1371. Qasses-al-Khaqani. C1. Correction: Seyyed Hassan Sadat Naseri. Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [persian]*
32. 32. *Kokh, Eba (1373). Indian architecture in the Gorkan period. Translation: Hossein Sultanzadeh. Tehran: Cultural Research Office. [persian]*
33. 33. *Lahiji, Kiyomarth Sepehr (1342). Golzar Sepehr, Tabriz: printing house of Sahami printing company. [persian]*
34. 34. *Moin, Muhammad (1350). Farhang Farsi, Tehran: Hanror. [persian]*
35. 35. *Makenzi, Charles Francis (1359). Northern travelogue. Translated by: Mansoureh Sangh. Tehran: Gastareh. [persian]*
36. 36. *Malkunof, Ezzalduleh (1363). Travelogue of Iran and Russia. Tehran: Dunya Kitab Publications. [persian]*
37. 37. *Mohammadi Doost, Fereydoun (2016). Old Lahijan, Elham Andisheh Lahijan Publications. [persian]*
38. 38. *Mahdavi Lahijani, Muhammad (2009). The geography of Gilan, published by: Al-Nu'man Publishing House. [persian]*
39. 39. *Masaharo, Yoshida (2011). Masaharu Yoshida's travelogue. Translated by Hashem Rajabzadeh. Published by Astan Quds Razavi. [persian]*
40. 40. *Mansouri, Maryam Al-Sadat (2018). Water, the source of beauty in the Iranian garden. Opinion magazine. Number 11. pp. 32-43 [persian]*
41. 41. *Navidi, Zain-al Abdin bin Abdulmoman (1974). Alexandrian religion; with an introduction by Abolfazl Hashem Oghli Rahimov. Moscow: Knowledge Publishing Department. [persian]*
42. 42. *Naser al-Din Shah Qajar (1371). Safar Gilan newspaper. Praised for correcting Manouchehr. Tehran: Jahangiri Culture Institute. [persian]*
43. 43. *Nazam Shah Decani, Khorshah bin Qobad al-Hosseini (1379). History of Ilchi Nizam Shah, corrected by Mohammadreza Nasiri-Koichi Haneda, Association of Cultural Artifacts and Masters. [persian]*
44. 44. *Nozad, Fereydoun (1373), The Letters of Khan Ahmad Khan Gilani, Tehran: Mahmoud Afshari Yazdi Endowment Foundation. [persian]*
45. 45. *Nawai, Abdul Hossein (1377). Iran and the World, Tehran: Homa Publications. [persian]*
46. 46. *Honfar, Lotfullah (1350). Isfahan's treasure of historical works. Isfahan: Thaghafi bookstore. [persian]*
47. 47. *Honarfar, Lotfullah (1376). Zayandeh-Rood at the crossing of history. Isfahan Culture Magazine, No. 5 and 6, pp. 36-49. [persian]*
48. 48. *Holester, Ernest (2012). A thousand aspects of life, translated by Aksana Beheshti, researcher: Parisa Demendan. Effort: Fariba Farzam. Tehran: Cultural Heritage Organization (research) [persian].*